

ČESKÁ A SLOVENSKÁ MĚSTA V LISTOPADU 1989¹

LUKÁŠ VALEŠ

VALEŠ, Lukáš. The Czech and Slovak cities in November 1989. *Historický časopis*, 2023, 71, 2, pp. 279–317, Bratislava.

The aim of this study is to analyse the course of the November Revolution in 1989 in the conditions of Czech and Slovak cities. It was the spread of the revolution beyond the two main cities – Prague and Bratislava – that was the key condition for its national success. It was important that the success of the revolution at the local level that the most socially important part of society – the workers – also opposed the communist regime, but also that in each city there was a potential group of citizens willing to overcome their fear and high level of risk and become civically engaged. The study is based on the already very large regional or national literature on the November 1989 events in Czech and Slovak cities, as well as on personal accounts of the actors of the revolutionary changes, which allows us to convey not only the course of November 1989, but also its atmosphere, including the general strike. The study also includes a reminder of the significance of the events of November 1989 for local historical memory and contemporary political identity.

Key words: Evolution. November 1989. Czechoslovakia. City. General strike.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2023.71.2.4>

Úvod

Revoluce v roce 1989 byla a je klíčovou událostí českých a slovenských soudobých dějin, která znamenala zrod současného politického, sociálního a ekonomického systému v obou našich zemích. V České i Slovenské republice se přitom zájem o historické zpracování tohoto důležitého procesu dlouho zaměřoval převážně na historický vývoj v Praze a Bratislavě. Zde probíhaly největší demonstrace proti režimu, zrodily se obě vedoucí opoziční síly – Občanské fórum (OF) a Veřejnost proti násilí (VPN) a zde také došlo k přelomovým jednáním mezi představiteli dosavadního komunistického režimu a opozicí o předání moci a transformaci tehdejšího Československa a jeho dvou republik z posttotalitního autoritářského režimu (podle typologie amerického politologa Juana Linze)² do režimu demokratického.

1 Tato studie obsahově i časově navazuje na autorův článek: Nebyla to jenom Praha – podíl obyvatel českých a slovenských měst a regionů na pádu komunistického režimu. In *Historický časopis*, 2018, roč. 66, č. 1, s. 133-158. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2018.66.1.6>

2 LINZ. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, Col 2000.

Přestože zpracování regionálních a místních dějin listopadu 1989 bylo zpočátku popelkou, velmi rychle se i ono etablovalo – ať už prvními odbornými studii³ nebo vzpomínkovými a dokumentačními pracemi. Vítanou příležitostí byla především kulatá výročí sametové/něžné revoluce. U příležitosti toho desátého se tak objevila práce plzeňského novináře a jednoho z revolučních aktérů roku 1989 Miroslava Antona *Listopad 1989 v Plzni*, na kterou navázal sborník *Listopad 1989 v Plzni a západních Čechách* z roku 2003.⁴ V témže roce se pak zrodila i první disertační práce věnovaná západočeskému městu Klatovy: *Listopad 89 v Klatovech*, která vyšla ve zkrácené podobě také tiskem.⁵ Pozadu ale nezůstalo ani Slovensko. Zmíňme například sborník *November '89 v regiónoch Slovenska a dnešok* z roku 2000 či práci editora Juraje Hrabka *Verejnost' proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch* (2005), která přinesla desítky rozhovorů s pamětníky z regionů celého Slovenska.⁶

Hlavní vlna zájmu o toto téma regionálních soudobých dějin zejména v českých zemích ale přišla s dvacetiletým výročím listopadových událostí v roce 2009. Opět se jednalo o mix odborně historických i vzpomínkových prací. Uvedme alespoň zdařilou monografii Martina Boštíka *Sametová revoluce v Litomyšli: příspěvek k politickým dějinám okresu Svitavy v letech 1989–1991*,⁷ Jana Nedvěda *Cesta ke svobodě. Revoluční listopad 1989 v Karlových Varech*,⁸ Pavla Marka *Prostějovská „sametová revoluce“*,⁹ Jana Řeháčka *Sametová revoluce v Pardubicích*,¹⁰ novináře Stanislava Pilíka *Sametový příběh rakovnické revoluce*,¹¹ práci *Listopad 1989 ve vzpomínkách slánských pamětníků*¹² či první komparativní česko-německou studii *Občanská odvaha vstupuje do politiky 1989/90 Občanské*

-
- 3 Viz např. VANĚK. *Listopadové události roku 1989 v Plzni*. In *Dvě desetiletí před listopadem 89*. Praha 1993, s. 93-109; VANĚK. *Předehra k 17. listopadu – Ekologické demonstrace v Teplicích*. In *Historické studie: K sedmdesátinám M. Otáhalu*. Praha 1998, s. 223-232.
 - 4 VALEŠ, ed. *Listopad 1989 v Plzni a západních Čechách*. Dobrá Voda 2003.
 - 5 VALEŠ. *Listopad ,89 v Klatovech, aneb, Klatovy v přelomových letech 1989–1990*. Klatovy 2005.
 - 6 HORSKÝ, ed. *November '89 v regiónoch Slovenska a dnešok (november 1989 – november 1999)*. Trnava 2000; HRABKO, ed. *Verejnost' proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava 2005.
 - 7 BOŠTÍK. *Sametová revoluce v Litomyšli: příspěvek k politickým dějinám okresu Svitavy v letech 1989–1991*. Litomyšl 2009.
 - 8 NEDVĚD. *1989 – cesta ke svobodě: revoluční listopad v Karlových Varech*. Karlovy Vary 2009.
 - 9 MAREK. *Prostějovská „sametová revoluce“: příspěvek k počátkům demokratizace české společnosti v letech 1989–1990*. Prostějov 2009.
 - 10 ŘEHÁČEK. *Sametová revoluce v Pardubicích*. Pardubice 2009.
 - 11 PILÍK. *Sláva. Sametový příběh rakovnické revoluce*. Nové Strašecí 2009.
 - 12 BARTONÍČEK, ed. *Listopad 1989 ve vzpomínkách slánských pamětníků: sborník příspěvků*. Slaný 2009.

*fórum v Chebu; Nové fórum v Plavně.*¹³ Ze slovenské produkce o regionálních dějinách zmiňme například práci *Verejnost' proti násiliu II. November v okresoch a regiónoch Slovenska*,¹⁴ která navázala na úspěšný první díl z roku 2005. Či publikaci ze zajímavého prostředí atomové elektrárny: *10 dní, ktoré otriasli Slovenskom: nežná revolúcia v Atómovej elektrárni Jaslovské Bohunice*.¹⁵ V roce 2014 k nim přibyla práce mapující listopadovou revoluci v podmínkách menšího města Klenovec.¹⁶ A také zatím nejrozsáhlejší dvojdílná monografie *Sametová revoluce v jižních Čechách I.* (2017) a *II.* (2018), která poprvé zmapovala listopadovou revoluci v celém Jihočeském kraji, včetně všech jeho měst.¹⁷

Naopak, 30. výročí listopadových událostí v roce 2019 znamenalo zvýšenou produkci regionálních prací na Slovensku. Připomeňme například mimořádně zdařilou monografii *Klíčové námestie. November '89 v Banskej Bystrici*,¹⁸ která kombinuje jak obecný historický rámec – československý a slovenský – s regionálními událostmi, a zároveň v sobě nese také řadu cenných svědectví účastníků listopadové revoluce ve městě i okresu Banská Bystrica. Dále zmiňme studii *Nežná revolúcia v Šali*¹⁹ či badatelsky cennou publikaci *November '89 v dokumentech Štátneho archívu v Nitre*,²⁰ na kterou navazuje slovensko-maďarská brožura *Nežná revolúcia – Komárno 1989*.²¹ Obě dvě publikace přitom byly součástí širšího projektu, který iniciovalo slovenské ministerstvo vnitra a jehož celoslovenským výstupem byla mimo jiné velká výstava *Svedectvo o revolúcii – november 1989 v archívnych dokumentoch slovenských štátnych archívov*, která se konala v Bratislavě 5. 11. 2019.²² Snaha zprostředkovat badatelům prameny

-
- 13 ČERMÁKOVÁ, ed. *Občanská odvaha vstupuje do politiky: 1989/90 : Občanské fórum v Chebu, Nové fórum v Plavně*. Praha 2009.
- 14 TATÁR, ed. *Verejnost' pro násiliu II. – November 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava 2009, Úvod.
- 15 BLAHA. *10 dní, ktoré otriasli Slovenskom: nežná revolúcia v Atómovej elektrárni Jaslovské Bohunice*. Skalica 2009.
- 16 MOLITORIS. *Demokratický prevrat v roku 1989 v Klenovci*. Bratislava 2014.
- 17 VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách I.* Plzeň 2017; VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách II.* Plzeň 2018.
- 18 ÚRADNÍČEK et al. *Klíčové námestie: November '89 v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica 2019.
- 19 DEMÍN. *Nežná revolúcia v Šali. Fakty a svedectvá*. Šaľa 2019.
- 20 BELEJ et al. *November '89 v dokumentoch Štátneho archívu v Nitre*. Nitra 2019. O událostech v roce 1989 v Nitře viz také CIVÁŇOVÁ; KÁROVÁ; BAKOŠ; ČERNÝ et al. *Nežná.nr.* Nitra 2020.
- 21 *Nežná revolúcia Komárno 1989*. Nitra 2019.
- 22 Štátny archív v Nitre 2019. Výročná správa. Nitra 2019, s. 10. České regionální tituly k 30. výročí představují například publikace: ANTON; PETROVÁ a TOMÁNKOVÁ. *Listopad 1989 v Plzni, aneb Na podzim padá listí a komunisti*. Plzeň 2019; PORTL. *Sametová revoluce v Uherském Hradišti*. Uherské Hradiště 2019; ZERBST. *Znojmo zahalené do sametového*

regionální povahy k listopadové revoluci byla úspěšná také v českých zemích, kde byla už v roce 2015 publikována kniha *Rok 1989 v dokumentech Komunistické strany Československa, okresního výboru Ústí nad Orlicí*²³ a v roce 2018 *Výběrová edice pramenů k roku 1989 ze sbírek Jihočeského muzea v Českých Budějovicích*.²⁴ Velice cenné jsou pak i práce primárně věnované celostátním událostem, které ale zahrnují i významnou regionální složku. Zmíňme například slovenské kolektivní monografie *November očami ŠtB a ulice z roku 2009*²⁵ nebo *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*²⁶ z roku 2019.

Článek vychází jak z dostupné literatury, tak ze vzpomínek pamětníků, které vznikly spontánně nebo na základě vědeckého výzkumu metodou orální historie.²⁷ Tyto výpovědi jsou vzhledem k časovému rozsahu této studie velmi podstatné. Věnuje se totiž nejsložitějšímu a zároveň nejzajímavějšímu období listopadové revoluce, a to jejímu průběhu na místní úrovni od okamžiku jejího zahájení 17. listopadu až po její první velké vítězství v generální stávce 27. listopadu 1989, která byla celostátním referendem o konci komunistického režimu. Toto období je klíčové pro úspěch revoluce. Zároveň ale velmi hektické a chudé na klasické archivní prameny. Zejména formující se opozice téměř nezanechávala papírové dokumenty své aktivity (ty jsou spíše výjimečné). Drtivá většina věcí se řešila osobními rozhovory či telefonicky. Spoléhat nelze ani na místní tisk, který byl jednak v tomto období plně v rukou komunistického režimu – zřizovateli okresních novin byly okresní výbory KSČ, resp. KSS a příslušné okresní národní výbory. Jednak tato periodika měla téměř týden zpoždění – od konce uzávěrky do faktického vydání – a nemohla tedy bezprostředně zachytit rychlý spád událostí prvního týdne revoluce. Klasickým příkladem je např. banskobys-

hávu. Znojmo 2019; JÍLKOVÁ, ed. *Nejisté dny sametové revoluce: stávkové deníky pardubických vysokoškoláků 17. 11. 1989 – 5. 1. 1990*. Pardubice 2019; ČERMÁK, ed. *Olomouc v roce 1989*. Olomouc 2019.

- 23 DUŠEK. *Rok 1989 v dokumentech Komunistické strany Československa, okresního výboru Ústí nad Orlicí*. Ústí nad Orlicí 2015.
- 24 PETRÁŠ. *Výběrová edice pramenů k roku 1989 ze sbírek Jihočeského muzea v Českých Budějovicích*. České Budějovice 2018.
- 25 BALUN a STREŠŇÁK, ed. *November očami ŠtB a ulice*. Bratislava 2009.
- 26 JAŠEK; PODOLEC; KATREBOVÁ BLEHOVÁ et al. *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*. Bratislava 2019.
- 27 K této metodě podrobněji viz např. RITCHIE, ed. *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford 2011; VANĚK; MÜCKE. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2015. Zajímavou prací o vývoji paměti a zpětného vnímání událostí z listopadu 1989 jejich aktéry s třicetiletým odstupem je monografie Miroslava Vaňka *Sto studentských evolucí: vysokoškolští studenti roku 1989: životopisná vyprávění v časověné perspektivě*. Praha 2019. K této problematice viz též MAĎAROVÁ. *Ako odvráťat novemburu 1989: rodové aspekty pamäti*. Bratislava 2019.

trický *Priekopník*, který vyšel ve středu 22. listopadu 1989 a jak konstatují autoři knihy *Klíčové námestie*:

„Redakčnú uzávierku mal 17. novembra, a preto neobsahuje ani zmienku o udalostiach na Národnej triede v Prahe. Na titulnej strane je článok o priebehu výročných členských schôdzí ZO KSS s bojovým titulkom Ne-smieme ustupovať, ale presadiť sa!“²⁸

Paradoxně, jediným oficiálním zdrojem monitorujícím celou situaci jsou situační zprávy Státní bezpečnosti, které jsou uloženy v českém a slovenském Archivu bezpečnostních složek a jsou k dispozici také online na oficiálních stránkách slovenského Ústavu paměti národa nebo českého Ústavu pro studium totalitních režimů.

Z důvodu tohoto časového omezení i rozsahu studie tedy nebylo možné zařadit i další související procesy – mimo jiné popis vyjednávání mezi opozicí a dosavadními držiteli moci o jejím předání na místní úrovni či pozdější akce, jež měly šířit povědomí o cílech revoluce a podporovat ji v českých a slovenských regionech v prosinci 1989. Máme na mysli například slovenský Vlak slobody, který vyjel na trase Bratislava – Košice 6. prosince.²⁹ Ale také vytváření institucionálního spojení mezi vedením pražského Koordinačního centra OF a místními organizacemi OF a Bratislavou a místními buňkami VPN. To vše proběhlo až po generální stávce.

Cílem této studie je tedy zdůraznit význam výzkumu listopadové revoluce v českých a slovenských městech pro její celkové poznání, ukázat průběh událostí listopadu 1989 na místní úrovni a dokázat, že právě úspěšné přijetí požadavků opozice v ostatních částech tehdejšího Československa, jejich podpora a přihlášení se k cílům revoluce bylo klíčové pro její úspěch i zdárný průběh. Pouze s podporou veřejnosti i mimo Prahu a Bratislavu mohla listopadová revoluce a obě opoziční hnutí zvítězit. Jak konstatuje historik Peter Jašek:

„Pre triumf revolúcie bolo mimoriadne dôležité, aby si jej požiadavky našli podporu mimo hlavných miest. Len tak sa mohlo dosiahnuť, že sa stala skutočne celonárodnou udalosťou. Komunisti spočiatku cielene mierili na to, že revolučné požiadavky sa formujú len v hlavných mestách a regióny sa nepridávajú. Vývoj prvých dní však ukázal, že sa veľmi mylili...“³⁰

28 ÚRADNÍČEK et al. *Klíčové námestie*, s. 20.

29 JAŠEK. *Regióny*. In JAŠEK; PODOLEC; KATREBOVÁ BLEHOVÁ et al. *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*, s. 184. Autoři práce *November '89* jej nazývají „vlakem nežné revoluce“ – viz ŽATKULIAK et al. *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava 2009, s. 137.

30 JAŠEK. *Regióny*. In JAŠEK; PODOLEC; KATREBOVÁ BLEHOVÁ et al. *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*, s. 174.

Režim byl skutečně dlouho přesvědčen, že mu nebezpečí ze strany měst, obcí a regionů mimo obě hlavní města nehrozí a velmi spoléhal právě na fakt, že se revoluční proces z Prahy a Bratislavy nerozšíří, popř. že se ho podaří na místní úrovni zdárně eliminovat. Výmluvná jsou v této souvislosti slova tajemníka ÚV KSČ Jana Fojtíka z pondělí 20. listopadu 1989:

„Tento pokus o státní převrat nebude úspěšný, protože se jeho iniciátorům nepodaří vyvolat generální stávkou, o kterou usilují. Předvedeme jim takovou demonstraci síly, že je přejde chuť. Do Prahy se sjedou tisíce lidí z okresů a krajů a zchladí ty rozpálené hlavy. Ukážou jim, že Praha není celá republika!“³¹

Aby pak následně dodal: *„Teď je hlavní zabránit tomu, aby se davová psychóza šířila z Prahy do celé republiky.“³²*

Význam regionálního výzkumu sametové/něžné revoluce

Zájem o události v jednotlivých českých městech a regionech v roce 1989 pramení mimo jiné z následujících příčin: V první řadě je to geografická a sídelní struktura České a Slovenské republiky. Oba nástupnické státy bývalého Československa měly a mají – podobně jako západoevropská Francie – specifickou sídelní strukturu, která spočívá ve značné roztrůštenosti sídel – obcí a měst, jejich vysokém počtu a nemalém podílu zejména venkovských obcí a malých, popř. středně velikých měst, kde žije přes 70 % obyvatelstva. Počet obcí v České republice dnes činí 6 359. Podobně i na území Slovenska nalezneme 2 927 obcí. Jen pro srovnání: V roce 1989 existovalo na území tehdejší České socialistické republiky jen 4 120 samostatných obcí a měst,³³ což bylo historicky zdaleka nejnižší číslo. Opět stejně jako v případě Slovenska, kde bychom v roce 1989 našli 2 695 obcí – o 650 méně než na začátku komunistického režimu.³⁴ Naopak v Praze jako hlavním městě tehdejší Československé socialistické republiky žilo 1 215 000 obyvatel. Jakkoliv byla Praha klíčové místo všech mocenských změn, tvořili Pražané jen zhruba 8 % (7,78 %) celkové populace tehdejšího Československa.³⁵ Chceme-li tedy rekonstruovat historický vývoj české a slovenské společnosti v závěru normalizace, je nezbytné začít právě s výzkumem na úrovni jednotlivých krajů, okresů a obcí, kde žila převážná většina obyvatel Československa.

31 OTÁHAL. *Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha 1994, s. 101.

32 RYCHLÍK. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha 2020, s. 330.

33 VAJDOVÁ; ČERMÁK a ILLNER. *Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990*. Praha 2006, s. 17.

34 ĎURIAN. *Geografické aspekty vymierajúcich obcí na Slovensku*. Bratislava 2011.

35 *Česká republika od roku 1989–2016 v číslech*. [online].

Dále – i když mluvíme o tzv. pražských demonstracích, dění v Praze v průběhu roku 1989 (ale často již i v roce 1988) se účastnila podstatná část lidí z mimopražských oblastí, a to v nikoliv zanedbatelném počtu. Například z 380 osob, které se v Praze zúčastnily vzpomínkových akcí 28. října 1989 a které byly vyzvány k prokázání totožnosti, jich bylo plných 40 % – 151 – mimopražských.³⁶ Tito lidé tak významně přispěli jak k úspěchu opozičních demonstrací v Praze, tak získali cenné kontakty a zkušenosti, které pak využili při protirežimní činnosti ve svých bydlištích v listopadu 1989. Řada místních osobností, které v regionech zakládaly Občanská fóra (OF), organizovaly první demonstrace a zásadně se podílely na rozšíření revoluce do českých měst a obcí, začínaly svou „revolucionářskou kariéru“ právě na pražských náměstích – Národní třídu nevyjímaje. Za všechny například klatovský disident Karel Jungwirth:

„Já a Michal Kučera a hlavně jeho žena Jana jsme měli hodně kontaktů na Prahu. My tři jsme měli hodně styků na Prahu. Já jsem měl hodně kontaktů spíš jako přes církevní kruhy, znal jsem hodně chartistů — farářů bez státního souhlasu. Třeba přes Vokno, pak tam začal vycházet nějaká časopis politickej, myslím, že se to jmenovalo Sport. Měli jsme v podstatě materiály tady v Klatovech perfektní — Infochy, informace o Chartě všechny, všechny Vokna, já jsme dostával přes nějaký lidi časopis, to se jmenovalo Informace o církvi. Bylo to tak propojené, personálně i obsahově. Takže všechno jsme měli, jsme moc dobře věděli o všem. Já jsem jezdil na demonstrace. Nevynechal jsem jedinou demonstraci kromě jedny, na kterou mě nepustili, protože mě zadrželi, protože věděli, že na ni pojedou — myslím, že to byl Palach.“³⁷

Specifickou skupinu mezi nimi představují studenti z regionů, kteří v Praze studovali. A to včetně velmi početné – několikatisícové- komunity studentů ze Slovenska, kteří se rovněž aktivně zapojili do revolučního dění v Praze, Brně či Olomouci, a zároveň vytvářeli přirozený informační most mezi oběma federálními republikami. Role studentů v sametové revoluci byla nesmírně důležitá – jednak okamžitě informovali své příbuzné a známé mimo Prahu, co se v metropoli 17. listopadu stalo a děje, jednak se stali spojkou mezi svými domovskými obce-

36 Denní situační zpráva FMV ČSSR ze dne 30. října 1989, s. 6. [online]. Celkový počet osob, které se demonstrace zúčastnily, byl přitom výrazně vyšší – přibližně 3 000.

37 Archiv autora. Rozhovor s Karlem Jungwirthem vedl Lukáš Valeš, Klatovy 3. 2. 2002. Karel Jungwirth byl v roce 1989 zaměstnán jako technickohospodářský pracovník ve výrobním závodě v Klatovech. Byl tajně pokřtěn a udržoval kontakty především s církevním disidentem. V době revoluce mu zemřel právě narozený syn. Přesto se stal jednou z nejviditelnějších tváří klatovských protirežimních demonstrací a zakladatelem místního Občanského fóra. Po listopadu 1989 podnikal a stále podniká – především v pohostinství. Několik volebních období po roce 1990 byl také členem klatovského zastupitelstva. Dodnes zůstal občanským aktivistou.

mi a hlavním městem. V době informační blokády přiváželi do krajů nejnovější zprávy, prohlášení, materiály studentů a OF, vystupovali se svými svědectvími na prvních mítincích apod. Počet lidí z mimopražských oblastí ale nepolevoval ani na pražských (a bratislavských) demonstracích po 17. listopadu – naopak. Lidé byli dychtiví zpráv, měli touhu přispět k očekávané změně, nebo jen nasát revoluční atmosféru Prahy či Bratislavy. Šlo přitom jak o lidi, kteří chtěli ve svých městech organizovat vlastní demonstrace, zakládat OF apod. – ti si do Prahy přijeli pro inspiraci a pro materiály – tak i ty, kteří chtěli být „jen“ „u toho“.

Samostatnou kapitolu pak představují regionálně zaměřené akce a aktivity disentu, undergroundu a příbuzných nerezimních skupin mimo Prahu včetně Bratislavy.³⁸ K jejich výraznému nárůstu došlo právě na přelomu let 1988/1989. Celkové uvolnění ve společnosti, krize komunistického režimu u nás a v neposlední řadě v sousedních socialistických státech se pozitivně projevil jak v nárůstu nonkonformních či přímo protirežimních aktivit v hlavním městě, tak ale i v regionech, což byla relativní novinka. Jak konstatují historici Jan Rataj a Přemysl Houda:

„Rozpuk občanských aktivit nastal v letech 1988 a 1989. Vzniká Hnutí za občanskou svobodu, Klub za socialistickou přestavbu – Obroda, Nezávislé mírové sdružení, České děti aj. Charta 77 překlenuvší názorové diferencie v opozici již pro mnohé není vhodným prostorem v čase očekávání politických změn a demokratizace. Řada iniciativ byla silně názorově vyhraněna od samého počátku... Vznikající iniciativy byly v kontrastu k Chartě charakteristické svým důrazem na politično, na tvorbu politického programu, častými byly požadavky na politickou pluralitu ztělesněnou systémem klasických politických stran západních typů... S rokem 1988 přibývá demonstrací... Přibývá také různých apelů na představitele státní

38 Plzeňský disident Petr Náhlík například uvádí: „Zdejší disent byl velmi různorodý, od trampů, folkáčů, křesťanských aktivistů, lidí z undergroundu, klasických hipisáckých mániček až k lidem, kteří měli takové politické postoje, které je dnes dovedly třeba do sociální demokracie nebo do různých politických stran. Vlastně jsme hledali téma, které by nás spojovalo. A pro Plzeň bylo nejsymboličtější to téma, které by nás spojovalo. A to, že Plzeň osvobodili Američani.“ VANĚK; URBÁŠEK, ed. *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. 1. díl: Disent v období tzv. normalizace.* Praha 2005, s. 625-626. V severních Čechách a severní Moravě zase představoval nejvýznamnější zdroj protirežimních aktivit katastrofální stav životního prostředí – v Ostravě tak vzniká Ekologický klub, který úzce spolupracuje i s polskou Solidaritou na společných demonstracích. V sousední Opavě zase mírové Hnutí za nenásilí (Viz FIEDOR. Bílé vrány v černém kraji. Chartisté a nezávislé iniciativy na Ostravsku. In *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*, 2007, roč. 29, č. 2, s. 40-43. O aktivitách undergroundu viz nejobsáhleji VANĚK. *Byl to jenom Rock'n'roll?: hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989.* Praha 2010. O situaci na Slovensku viz např. LONDÁK et al. Od sviečkovej manifestácie v marci 1988 v Bratislave do 16. novembra 1989. In ŽATKULIAK et al. *November '89.*, s. 25-116.

*moci formou petic... Komunistické vedení mohutnění a zvýšené aktivitě opozičních proudů, které se již neomezovaly na úzkou skupinu disidentů, nebylo schopno zabránit.*³⁹

Lidé ze všech oblastí tehdejšího Československa se účastnili aktivit opozice dávno před rokem 1989. Většinou se ale i jejich aktivity koncentrovali na Prahu nebo Bratislavu, kde se scházeli s místními disidenty, často v jejich bytech, a vedle intenzivních zážitků z diskusí se „spřízněnými dušemi“ si s sebou odváželi „nelegální tiskoviny“ všeho druhu.⁴⁰ Pro lidi z regionů a především ze středních a menších měst znamenala i v době nesvobody Praha mnohem svobodnější prostředí, než na jaké byli zvyklí — jak kvůli svobodnějšímu duchu hlavního města dokonce i v době normalizace, tak v neposlední řadě rovněž kvůli její anonymitě a vymanění se z bedlivého dozoru, jakému byli vystaveni doma – ze strany politických orgánů, bezpečnosti i svých spoluobčanů.⁴¹

39 RATAJ; HOUDA. *Československo v proměnách komunistického režimu*. Praha 2010, s. 419.

40 VALEŠ. *Listopad '89 v Klatovech*, s. 17.

41 Výstižně ke vztahu Prahy jako velkého města a měst okresního formátu klatovský pedagog a zakladatel KAN Karel Mráz: „*Co je v Praze samozřejmé a v Plzni se může, je v Klatovech přísně zakázáno. Lidé s politickými škrálopupy se raději stěhovali do Prahy, aby se jejich děti dostaly na střední školu, mnozí museli hledat jinde odpovídající kvalifikované zaměstnání, na něž by doma nemohli pomyslet. Ještě v době perestrojky se v Klatovech dodržovaly všechny předepsané rituály, jako stranická školení, objednané projevy politické loajality, oficiální oslavy. Přitom není pochyb o tom, že tato vnější posunčina byla nacvičenou a již zmechanizovanou ochrannou clonou, pod níž existovalo široké srozumění o tom, že pověstný a vysmívaný kůl v plotě je opravdu sám. Ale prorazit tuto clonu nebylo snadné. Sejmout masku znamenalo stanout tváří v tvář osobně, neanonymně donašečům a stále neporaženému mocenskému aparátu. Klatovské náměstí bylo mnohem menší a bezprostřednější než to Václavské v miliónové Praze.*“ VALEŠ. *Listopad '89 v Klatovech*, s. 5. Profesor Miroslav Kusý – významná postava slovenského disentu a signatář Charty 77 – považoval kontakty s Prahou za velmi důležité především pro slovenský občanský disent: „*Měli jsme tam víc možností nějak se zorganizovat, připravit se. Slovenské kontakty zůstávaly v izolované podobě. Praha je pro Slováky radioaktivní. Kdyby nebyl vliv Prahy, je na Slovensku všechno v pořádku – to byla hlavní idea slovenských orgánů.*“ SMATANA. *Slovensko: Klikatá cesta od totality k samostatnosti* [online]. K Praze měl tradičně blíže i disent v Košicích, který nevycházel z národních či křesťanských principů. Svou úlohu sehrávala i tradiční rivalita Bratislavy a Košic. Pro aktivní spojení s Prahou hrály i důvody zcela pragmatické. Jedna z vůdčích osobností košické nezávislé scény, spisovatel Erik Groch k tomu uvádí: „*Pohodlnější byl rychlík do Prahy než do Bratislavy, protože jsme se vyspali a v Praze jsme v devět vstali a šli rovnou k Pinkasům nebo i jinam na první setkání. Byli jsme, dá se říct, silně pragocentrická košická skupina.*“ (Tamtéž). Na akce do Prahy jako byl Palachův týden, připomínka 21. srpna v roce 1989, 28. října či i 17. listopadu jezdili desítky a stovky lidí ze všech regionů. Za všechny představitel plzeňského disentu Petr Náhlík: „*Od října osmdesát osm snad každý, kdo se v Plzni pohyboval v těchto strukturách, vyrážel do Prahy na demonstrace, prožil si naháněčky vodními děly i pendreký. Potom byl prosinec osmdesát osm, první povolená demonstrace na Škroupově náměstí v Praze. Samozřejmě jsme všichni přišli na Václavák, kde se původně demonstrace měla konat,*

To vše se ale začalo měnit. Na počátku roku 1989 se objevily buňky disidentských organizací i mimo Prahu, Brno či Bratislavu.⁴² Počet jejich členů nebyl nijak závratný, ale vedle schůzek připravovali protirežimní akce rovněž v regionech. Jejich organizování se přitom neomezovala jen na „organizované“ občany v těchto buňkách, ale možná především na rostoucí počet „obyčejných“ lidí,⁴³ kteří chtěli rovněž přispět svou troškou k vytvoření svobodné a pluralitní společnosti založené na dialogu a vzájemném respektu. Anebo alespoň trochu „veselejší současnost“. A tak i v českých a slovenských městech se setkáváme s činnostmi nezávislých výtvarníků, spisovatelů, ochránců přírody i s narůstajícím počtem protirežimních akcí včetně demonstrací a peticí s politickými požadavky na větší svobodu, revizi dosavadního pojetí historie a historických osobností demokratické éry.⁴⁴ Téma katastrofálního stavu životního prostředí vedlo v severních Čechách,⁴⁵ konkrétně v Teplicích, a poté i v dalších městech Severočeského kraje, k vlně demonstrací již od 11. listopadu 1989. Původně ekologické požadavky záhy přerostly do politické roviny. Po zásahu orgánů Veřejné bezpečnosti

*a bylo nádherné, jak ti vlasatí muži v zelených bundách a džínách hned poznali, kdo z lidí kráčejících po Václaváku jde na demonstraci. Stačilo jen pošpítat Škroupovo náměstí a každý věděl, kam má jít, aniž znal toho, kdo mu to sdělil... Pak byl Palachův týden, kde jsme se postupně vystřídali asi všichni.“ VANĚK; URBÁŠEK, ed. *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. 1. díl: Disent v období tzv. normalizace*, s. 625-626. Petr Náhlík byl geodet, tramp a účastník řady protirežimních aktivit v Plzni a západních Čechách (mimo jiné rozšiřování samizdatu). Byl přímým účastníkem událostí na Národní třídě, při kterých byl těžce zraněn a hospitalizován. Po roce 1990 se aktivně angažoval v plzeňské komunální politice jako člen zastupitelstva a náměstek primátora. Dnes v důchodu.*

- 42 Jejich činností se někdy účastnili i pražští disidenti, jako byl například Rudolf Battěk. Viz NEDVĚD. *Cesta ke svobodě. Revoluční listopad 1989 v Karlových Varech*, s. 19.
- 43 Ke konceptu „obyčejní lidé“ a jeho využití v historickém výzkumu viz VANĚK, ed. *Obyčejní lidé? Pohled do života mlčící většiny*. Praha 2009.
- 44 Viz např. BOŠTÍK. *Sametová revoluce v Litomyšli*. Litomyšl 2009; HORSKÝ, ed. *November '89 v regionoch Slovenska a dnešok (november 1989 – november 1999)*. Trnava 2000; HRABKO, ed. *Verejnost' proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch*; PORTL, *Sametová revoluce v Uherském Hradišti*; VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách I.*; VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách II.* Nejnověji o vzrůstajících opozičních aktivitách ve slovenských regionech ve světle archivních pramenů viz KATREBOVÁ BLEHOVÁ, ed. *Annus Mirabilis 1989 and Slovakia: from a totalitarian regime to democracy*. Bratislava 2021.
- 45 MESÁNYOVÁ. Listopadová revoluce na Teplicku. In *Zprávy a studie regionálního muzea v Teplicích*. Teplice 2000, s. 155-171. O událostech v Teplicích v kontextu boje za lepší životní prostředí v tehdejší Československu viz VANĚK. *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha 1996. K roli ekologie v protirežimních aktivitách na Slovensku viz např. ČÍŽOVÁ, Júlia a ĎURČO, Michal. Pozitívna devíacia v Československu v 80. rokoch. Prípád bratislavského environmentálneho hnutia. In *Historický časopis*, 2022, roč. 70, č. 3, s. 461-486. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.3.4>

narostly demonstrace na severu Čech do takové míry, že představitelé režimu byli donuceni souhlasit s dialogem – již několik dní před 17. listopadem.

Rozšíření listopadové revoluce z Prahy do regionů a jednotlivých českých a slovenských měst bylo klíčovou podmínkou jejího úspěchu. Přes nárůst protirežimních aktivit v českých městech a krajích byly neoddiskutovatelnými centry dění Praha a Bratislava. Pro přežití režimu, ale i pro schopnost jeho elit moderovat dění dle svých představ a zájmů, bylo nezbytné omezit revoluční aktivity na obě hlavní města a nedovolit „přelití“ revoluce do celé země. To mimo jiné znamenalo i zablokovat informační toky o tom, co se v Praze děje, zabránit „nežádoucím“ výjezdům herců a studentů „na venkov“ apod. Ten se naopak v představách komunistických funkcionářů zdál relativní oázu klidu a pravidelné situační zprávy Ministerstva vnitra i StB o stabilitě a klidu v krajích v tom komunistické vedení jen utvrzovaly. Na druhou stranu měla-li mít opozice v obou hlavních městech naději na úspěch, musela pro politickou změnu získat celou zem – jen demonstrace v Praze a Bratislavě by pravděpodobně k pádu režimu nevedly. Rozhodujícím bodem zlomu tak byla až generální stávka 27. listopadu, která jasně ukázala, že také obyvatelé ostatních částí země stojí ve valné většině za požadavky studentů, herců, Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí.

Průběh listopadu 1989 v českých a slovenských městech

Motto:

„Mal som vtedy 28 rokov. Cítili sme, že zmena sa blíži, a potom prišiel 17. november a udalosti na Národnej triede v Prahe vyvolávajúce zimomriavky. Na zaplnených námestiach u nás i v iných mestách bolo cítiť zmes odvahy, nádeje, ale aj strachu, no predovšetkým túžbu po zmene. V myslí mi doteraz zostáva obraz plného námestia, na ktorom stojím, na pleciach držím malého syna, ten zviaza vo svojich malých rukách kľúče, máme pripnuté stužky na hrudiach. Vo verejnosti sa nehovorilo o ničom inom, iba o zmene. Tak veľmi sme po nej túžili, až napokon prišla.“⁴⁶

46 Účastník listopadové revoluce v Banské Bystrici a její pozdější primátor Ján Nosko. In *Mesto si pripomína November '89 výstavou fotografií na námestí. 17. nov 2020*. [online]. Tento citát je mimo jiné důkazem, že význam listopadových událostí na úrovni měst a regionů časem spíše sílí. Svědčí o tom rostoucí vědecká produkce, ale i řada občanských a novinářských aktivit – připomeňme například sérii rozhovorů se slovenskými aktéry listopadové revoluce, často právě z mimobratislavských částí Slovenska, které vedl redaktor *Deníku N* Karol Sudor, a které vznikly v rámci projektu *Novemeb'89 DNES*. [online]. Ten připravili bývalý studentští vůdci z roku 1989, aby připomněli odkaz listopadu 1989 i současným studentům. Řadu českých (Liberec, Frenštát pod Radhoštěm, Klatovy) i slovenských měst (za všechny například Banská Bystrica či Košice) zdobí pamětní desky, které byly odhaleny u příležitosti některého z kulatých výročí sametové/něžné revoluce. Byla rovněž natočena řada audio

Iničiačným dátum pro listopadovú revolúciu se staly události na Národní třídě, a to díky souběhu řady okolností. Nenásilných připomínek Mezinárodního dne studentstva s protirežimním podtextem přitom bylo po celém tehdejší Československu řada. Připomeňme například poklidnou vzpomínku plzeňských vysokoškoláků v podvečer 17. listopadu⁴⁷ a zejména velkou akci bratislavských vysokoškoláků již 16.:

„Zrazu nás bolo veľa... Spontánne sme sa chytili za ruky... Potom niekto začal: Kde domov můj...Všetci sme sa pridali. Chór: Hlas sa mi chvel strachom a radosťou. Hymna sa vznášala nad námestím, zachytávala snehové vločky, dodávala nám odvahu. Nad Tatrou sa blýska už preťalo vzduch ako blesk. Hlas desiatok hrdiel sa rozliehal široko-daleko. Ľudia sa zastavovali, otáčali sa k nám, v nemom úžase sa dívali. Ani oni neverili vlastným zmyslom. Bol to zázrak.... Držiac sa za ruky sme vytvorili reťaz. Reťaz z mladých ľudí, čo premohli svoj strach. Vydali sme sa podchodom do centra. Skandovali sme: Slobodu!!! Demokracia!!! Už všetci. Strach z nás opadol. A s každým metrom sme boli smelší. Opojný pocit... Najodvážnejšie vystupovalo isté dievča... Prednášala požiadavky: Hnutie mládeže sa musí zmeniť. SZM musí uvoľniť miesto aj iným. Demokracia je pluralita, diskusia. Nič nie je naveky dané. Školstvo sa musí reformovať. Prestať ničť životné prostredie. Chceme sa pozrieť do sveta. Atd'. V ten deň poobede sme boli ešte zotročená masa. Večer sme sa rozchádzali ako víťazi. Našli sme sebaúctu. Budúcnosť sa mohla začať...“⁴⁸

Právě v Bratislavě ale skončila tato akce smířlivě – připravené jednotky Veřejné bezpečnosti nezasáhly a celá demonstrace skončila diskusí s představiteli komunistické moci v čele s tajemníkem ÚV KSS Gejzou Šlapkou.

Naopak, následující den v Praze skončil podobně poklidný protest násilím – brutálním zásahem bezpečnosti. Paradoxně, ačkoliv pro svůj celkově nenásilný charakter získala listopadová revoluce přívlastek sametová a na Slovensku něž-

a videomateriálů, které zahrnují jak dobové záběry z demonstrací na českých a slovenských náměstích, tak i vzpomínky účastníků tehdejších událostí. Za všechny například *Sametová revoluce v Klatovech aneb 10 dní ke svobodě 1989–2019*. Časté jsou také natočené dokumenty o významných regionálních představitelích disentu – například o košickém disidentovi, filozofovi a revolucionáři Marcelovi Strýkovi *Komúna* z roku 2020. V neposlední řadě se v roce 30. výročí revoluce (ale i v dalších výročních dnech) uskutečnila řada vzpomínkových akcí, setkání pamětníků i fotografických výstav – například v Nových Zámkách, Olomouci, Banské Bystrici či Klatovech). To vše svědčí o faktu, že listopad 1989 se pro českou i slovenskou společnost stal trvalou a stále připomínanou součástí historické paměti.

47 Kol. *Dějiny města Plzně 3*. Plzeň 2018, s. 257.

48 NESROVNAL. *16. november 1989, študentský protest v Bratislave na vlastné oči* [online]; KUCHARÍK. *16. november 1989*. In *Historická revue*, 2011, roč. 22, č. 11, s. 68-72.

ná, na jejím počátku bylo násilí – desítky lehce i velmi těžce zraněných –, které sehrálo svou iniciační funkci. Stalo se to navíc v den, kdy si Československo připomínalo kulaté výročí – 50 let od uzavření českých vysokých škol nacisty a především popravu českých vysokoškoláků (mezi nimi také jednoho slovenské národnosti)⁴⁹ a jejich transportů do koncentračního tábora Sachsenhausen německým okupačním režimem. V očích veřejnosti se tak okamžitě vytvořila paralela mezi oběma režimy a onen akt násilí získal více než symbolický význam. S tím souvisí ještě další dva důležité momenty, které měly klíčový význam pro relativně velmi rychlé rozšíření revolučních nálad i mimo Prahu.

Tím prvním byl fakt, že pražská demonstrace byla na rozdíl od předchozích povolenou akcí, jejímž spoluorganizátorem byl oficiální pražský výbor Socialistického svazu mládeže.⁵⁰

To mimo jiné znamenalo nejen masovou účast – demonstrace na Albertově se zúčastnilo přibližně 20-tisíc lidí, ale také výrazně jinou skladbu účastníků. Již to nebyli převážně „profesionální disidenti“, lidé, kteří se nějakým způsobem stýkali s opozicí, publikovali samizdaty apod.⁵¹ Valnou většinu, naopak, tvořili „normální“ vysokoškoláci, často z komunistických a mimopražských rodin. A právě tyto „neprofesionálové“ byli také ti, kteří poprvé zažili bití a policejní násilí. Pobouřeny tím byly nejen jejich rodiny, ale i širší veřejnost. To se týkalo zejména její ženské části včetně členek komunistické strany a lidí doposud režimu loajálních, kteří byli zděšeni, že: „*Bijou naše děti!*“⁵² Už nešlo o nějaké „zaprodance Západu“, ale příslušníky nové generace – naši budoucnost. Tento fakt vyvolal zděšení a následně i silnou averzi vůči režimu – a to především

49 Šlo o studenta Vysoké školy obchodní Marka Frauwirtha z obce Tvrdošín, který zároveň pracoval na slovenském konzulátu v Praze. Kvůli své ilegální činnosti – roznášel protinacistické letáky a pomáhal vydávat falešné cestovní doklady pro české židy a odbojáře – byl 17. listopadu jako jediný student s jiným občanstvím zastřelen gestapem. Kvůli svému židovskému původu byli zavražděni i oba jeho rodiče a dva bratři. Blíže viz LEIKERT. *Rozčesnutý čas Marka Frauwirtha*. Bratislava 2017. Také přechozí protiněmecké demonstrace u příležitosti pohřbu zastřeleného studenta Jana Opletala 15. listopadu 1939 nesla významnou slovenskou (a také jihoslovenskou) stopu, kdy mezi demonstrujícími byla řada slovenských studentů. Viz o celé události blíže: PASÁK. *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*. Praha 1997; LEIKERT. *Černý pátek sedmnáctého listopadu*. Praha 2001.

50 K událostem na Národní třídě viz nejnověji PALÁN, ed. *Ten den. 17. listopad 1989*. Praha 2019.

51 K této problematice MACDONAGH-PAJEROVÁ. *Vezměte s sebou květinu!: Deníky a vzpomínky z let 1980–1990*. Praha 2014.

52 Archiv autora. Rozhovor s Miloslavem Novým vedl Lukáš Valeš, Klatovy 3. 2. 2002. Miroslav Nový byl v roce 1989 informatik jednoho z klíčových klatovských podniků Kozak. Po revoluci se krátce angažoval v komunální politice. Hlavně se ale věnoval podnikání v informačních systémech. Dnes v důchodu.

v mimopražských regionech. A to právě v okamžiku, kdy, naopak, režim potřeboval mobilizovat lojalitu svých věrných.

Další zásadní zprávou, která měla určující vliv pro rozšíření revoluce po celém Československu, byla informace o údajném zabití studenta Martina Šmída pořádkovými jednotkami na Národní třídě. Razance této zprávy a její dopad na veřejné mínění byl obrovský. Paralela mezi nacistickým a komunistickým režimem se dále prohloubila:

„Přesně si to pamatuju. Jeli jsme do Bíluk ke známejm – bylo to kolem oběda – a muselo to bejt 18. nebo 19. listopadu. Na Rozhrání cestou k pumpě jsme měli v autě naladěnou Svobodnou nebo něco takovýho (Hlas Ameriky?) a tam právě hlásili, že v Praze proběhla demonstrace, že při tom zabili studenta Martina Šmída a že tam lidi ztloukli. Úplně vidím ten výjev z toho auta. Byl jsem ukrutně vytočený. Ty vole, voni zabili člověka – tehdy jsem tomu opravdu věřil – že někoho zabili. No pak všude v novinách nic.“⁵³

Tím se dostáváme ke klíčovému okamžiku celé revoluce – jak se informace o dění v Praze a s nimi i protirežimní étos dostávaly do regionů. Oficiální média se omezila jen na obvyklé propagandistické zprávy o obnovení pořádku, narušeného řáděním antisocialistických živlů. Svou informační úlohu naopak sehrály západní rozhlasové stanice Svobodná Evropa, Hlas Ameriky, české vysílání BBC, ale také západní televize ORF či ZDF atp. Režim také zapomněl, že v Praze jednak studují tisíce mimopražských studentů a jednak na mimopražský původ velké části obyvatel Prahy, kteří měli „na venkově“ své příbuzné či známé. Svě kontakty na Prahu měli také regionální disidenti, ale rovněž lidé, kteří se z nejrůznějších důvodů – od politických po rodinné či zdravotní – přestěhovali z Prahy do jiného kraje. To byl i případ Ing. Jany Kučerové, původně žijící v Praze, která se přestěhovala za manželem do západočeských Klatov.

„Byli jsme naštvaní hlavně z toho, že oficiální média mlčely. Jenom v televizním zpravodajství byla kratičká zmínka o tom, že se něco stalo. Ale stylem – pár agresivních výtržníků se pokusilo narušit veřejný pořádek. V televizi neřekli pravdu. My jsme to od svých známých věděli, co se dělo.“⁵⁴

53 Archiv autora. Michal Kučera. Rozhovor s manželi Kučerovými vedl Lukáš Valeš, Klatovy 19. 5. 2003. Michal Kučera byl v roce 1989 studentem Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni. Se svou Janou udržoval kontakty na pražský disent. Od roku 1988 si pronajal restauraci, kde pořádal rockové koncerty. Byl hlavním organizátorem a moderátorem protirežimních mítinků v Klatovech. Spoluzakladatel místního Občanského fóra. Po roce 1990 členem zastupitelstva města. Zejména se ale věnoval podnikání v oblasti tisku.

54 Archiv autora. Jana Kučerová. Rozhovor s manželi Kučerovými vedl Lukáš Valeš, Klatovy

Výhodu v přísunu objektivních informací o rodící se revoluci měly v tomto směru paradoxně především příhraniční, od Prahy nejvíce vzdálené oblasti, kde bylo možno zachytit televizní signál západoněmeckých a rakouských televizních stanic (ARD, ZDF, ORF apod.), jež od 17. listopadu přinášely rozsáhlé zpravodajství přímo z Prahy. Mnohem svobodnější bylo také vysílání polské a maďarské televize, které rovněž sloužily jako důležitý zdroj relativně nezávislých informací pro obyvatele přílehlých příhraničních oblastí. Bratislava na tom v tomto směru byla paradoxně lépe než Praha, protože zde byl bez problémů dostupný právě signál rakouské ORF. Stejně jako například v Českých Budějovicích či Mikulově. Přes tyto zprávy ale veřejnost v českých městech zůstávala na základě dosavadních zkušeností s režimem spíš mírně skeptická než optimistická a jen opravdu málokdo tušil dosah pražských událostí:

„Pod dojmem roku 1968 většina nepředpokládala, že by se politická situace měla změnit tak dramaticky, jak se změnila. Většina očekávala přeměnu v rámci vedení KSČ. Očekávalo se, že dojde k uvolnění, bude se moci cestovat, provozovat drobné živnosti, obnoví se normální fungování spolků. Málokdo očekával, že se vedoucí úloha KSČ zlikviduje.“⁵⁵ „Nikdo nevěřil, že je to na takových hliněných nohou.“⁵⁶

O tom, jak to bude dál a co se bude dít, panovala jen mlhavá představa: „Nikdo nevěděl, co se stane. Věřili jsme, že to nebude napořád, ale nikdo neočekával obrát o 180 %. Všichni čekali vývoj dle Ruska.“⁵⁷ Očekával se evoluční proces, který měl trvat několik let: „Nikdo neviděl optimisticky, že to povede k pádu režimu.“⁵⁸

19. 5. 2003. Manželka Jana Kučery, která organizovala první demonstraci v Klatovech 22. 11. 1989, kde také promluvila jako první řečnicko o pražských událostech na Národní třídě. Byla původem z Prahy, a proto měla řadu osobních kontaktů na pražské disidenty, včetně okruhu kolem Václava Havla. Po revoluci se věnovala podnikání v oblasti maloobchodního prodeje.

55 Archiv autora. Rozhovor s Ing. Janem Vránou vedl Lukáš Valeš, Klatovy 11. 12. 2001. Jan Vrána byl v roce 1989 členem Československé strany lidové a po vlně kooptací byl jako člen pléna Městského národního výboru zvolen jako poslední předseda MěstNV v Klatovech. Po komunálních volbách pak byl zvolen jako první porevoluční starosta města. Angažoval se v místní politice. Dnes v důchodu.

56 Archiv autora. Rozhovor s Karlem Jungwirthem vedl Lukáš Valeš, Klatovy 3. 2. 2002.

57 Archiv autora. Rozhovor s Karlem Jungwirthem vedl Lukáš Valeš, Klatovy 3. 2. 2002.

58 Archiv autora. Rozhovor s JUDr. Jiřím Štanclem vedl Lukáš Valeš, Klatovy 7. 1. 2002. JUDr. Jiří Štancel pracoval v roce 1989 v klatovské advokátní poradně. Po roce 1990 pak dále vykonával advokátní praxi – až dodnes. Jako věřící křesťan se podílel na listopadových událostech ve městě. Jako rodilý Pražan měl – podobně jako Jana Kučerová – řadu kontaktů (příbuzní a známí) v Praze, kteří ho obratem již 17. listopadu informovali o dění v Praze. V roce 1990 byl kooptován jako poslanec do Federálního shromáždění. Poté se věnoval jako člen zastupitelstva a místostarosta klatovské komunální politice.

Dokonce už když se revoluce pomalu rozjížděla, její vlastní aktéři si nedokázali představit, kam až věci mohou zajít. Za všechny například košická herečka Ľuba Blaškovičová:

„Žiadali sme slobodu prejavu, slobodné voľby, ale nedokázali sme si predstaviť, že by to mohlo ísť až tak ďaleko, že by sa zrušila vedúca úloha strany... Mnohí ľudia boli zmätení, cítili, že tú zmenu potrebujeme, že musí prísť, ale nevedeli čo robiť.“⁵⁹

Zdaleka nejrychleji ale docházelo k přenosu informací i radikalizaci ve městech, která disponovala divadlem se stálým souborem, tedy vlastními divadelníky, a rovněž vysokou školou a vysokoškoly. Vedle krajských měst (Praha, Brno, Ostrava, Plzeň, Ústí nad Labem, České Budějovice, Hradec Králové, Bratislava, Banská Bystrica, Košice) šlo i o řadu tehdejších okresních měst. V českých zemích například Liberec, Pardubice, Olomouc, na Slovensku Žilina, Martin, Nitra, Trnava, Prešov, Zvolen. Jakousi mezikategorií pak představují okresní města, která měla plnohodnotné divadlo, ale kde chyběla vysoká škola – typicky západočeská města Cheb a Karlovy Vary či jihomoravské Uherské Hradiště.⁶⁰ Následovala běžná okresní města, která měla zpravidla jen budovu stálé divadelní scény, tedy divadla, ale bez stálého souboru herců (Klatovy, Písek, Strakonice apod.). Bez ohledu na reálnou vzdálenost od Prahy či Bratislavy se v divadelním a studentském prostředí informace nejen o Národní třídě, ale i o vznikající revoluci šířily rychlostí blesku, protože byly velmi rychle navázány kanály mezi divadelníky a studenty v obou národních metropolích a těmito významnými regionálními centry. Právě studenti a divadelníci tak sehráli zásadní roli jak v přenosu informací z Prahy, resp. Bratislavy do regionů, tak i v šíření požadavků revoluce. Jak konstatuje Peter Jašek:

„Už počas prvého týždňa po 17. novembri vznikol celoslovenský štrajkový výbor študentov, v ktorom boli zastúpení študenti z Bratislavy, Trnavy, Nitry, Košíc, Žiliny, Martina, Banskej Bystrice, Zvolena či Prešova. Práve študenti aktívne pomáhali ‚vyvážať‘ revolúciu mimo Bratislavu. Pravidelne chodili do podnikov diskutovať s robotníkmi a prelamovať informačnú bariéru režimu. Boli prvými, ktorí aj v regiónoch vyšli do ulíc a usporiadali prvé pochody a demonštrácie. Druhým dôležitým ohniskom revolučných udalostí boli divadlá. Miestni herci mali vybudované dobré kontakty s Prahou a Bratislavou a čerpali odtiaľ aktuálne informácie. Prostred-

59 PANČUROVÁ. „Boli sme naivní“. *Na pomyselnéj tribúne desať rokov po nežnej s Ľubou Blaškovičovou* [online].

60 PORTL, *Sametová revoluce v Uherském Hradišti*; ČERMÁKOVÁ, ed. *Občanská odvaha vstupuje do politiky: 1989/90 : Občanské fórum v Chebu, Nové fórum v Plavně*. Praha 2009; NEDVĚD. *1989 – cesta ke svobodě: revoluční listopad v Karlových Varech*.

níctvom divadiel vznikli v regiónoch prvé štrajkové výbory v divadlách. Osobitne aktívne boli divadlá v Trnave, Zvolene a Martine, ktorých herci vstúpili do štrajku už 20. novembra a neskôr pomáhali šíriť revolúciu aj do blízkeho okolia.“⁶¹

Toto „prelamovanie informačnej bariéry režimu“ ale nebylo často jednoduché. V řadě měst a regionů, zejména tam, kde existovaly velké podniky těžkého průmyslu či silná podpora KSČ (typicky severní Morava), studenty ani herce do podniků jejich vedení nepouštělo. Dokumentovány máme případy ze Strakonic či Ostravy. Právě situace v Ostravě, která byla pravděpodobně nejsilnějším operním bodem komunistického režimu, popisuje historik Pavel Hamza takto:

„Vysokoškolači se také pokoušeli dostat do mnohých ostravských podniků, např. do Vítkovických železáren a strojůren K. Gottwalda (VŽSKG), Nové huti K. Gottwalda (NHKG) či Elektrárny Třebovice, aby dělníky přesvědčili o svých požadavcích a získali pro generální stávkou. Vedení podniků však studenty odmítala vpustit do závodů a přivolávala policii, která studenty perlustrovala. Studenti Vysoké školy báňské také navštívili podnikový výbor Socialistického svazu mládeže v NHKG, kde se snažili získat podporu pro své požadavky a stávkou. Bylo jim řečeno, že v této huti nemohou čekat žádnou podporu ze strany pracujících a svazáků.“⁶²

Naopak, příkladem toho, jak se v divadelním prostředí úspěšně šířili informace z Prahy, může být trnavské divadlo:

„Je zaujímavé, že v širších súvislostiach týchto dní novembra 1989 – možno aj slovenského diania, stáli štyria trnavskí herci a režisér. Boli to režisér Juraj Nvota a herci Peter Šimun, Anna Šišková, Marián Geišberg a Vladimír Oktavec, ktorí účinkovali v hre Györgya Schwajdu Pomoc... Jej premiéra bola v bratislavskom Štúdiu S v sobotu 18. novembra 1989. Práve počas predstavenia ... telefonovali do divadla českí kolegovia, informovali o aktuálnych udalostiach, ktoré sa stali v Prahe na Národnej tŕide a vyzvali slovenských kolegov, aby sa pripojili k nim a na protest nehrali. Zároveň sa vytvárala aktivita otvorenia pokojnej diskusie s divákmi o naliehavých spoločensko-politických otázkach. Po tomto predstavení sa z iniciatívy Martina Porubjaka zrodila Výzva slovenských divadelníkov, ktorá sa už nasledujúci deň čítala v dvoch bratislavských divadlách – Ma-

61 JAŠEK. Regióny. In JAŠEK; PODOLEC; KATREBOVÁ BLEHOVÁ et al. *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*, s. 174-182.

62 HAMZA. Padání komunistické bašty aneb Ostrava mezi 17. listopadem 1989 a 3. lednem 1990. In *Ostrava: příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*. Ostrava 2009, s. 99-134.

lej scény a Astorke. Tretím divadlom, kde odznela, bolo práve Trnavské divadlo. Vtedajší riaditeľ divadla Mikuláš Fehér obtelefonoval riaditeľov regionálnych divadiel a vysvetľoval, čo sa deje, lebo tam žili v presvedčení, že im niekto podsúva neskutočné informácie.“⁶³

Dodejme, že práve budova trnavského divadla se pak stala centrem revoluce ve městě. Právě odtud – z jejího balkonu – pak promlouvali řečníci VPN k shromážděným obyvatelům města na tehdejší Náměstí Klementa Gottwalda (dnes Trojičné námestie). Dveře divadla se pak staly neformální revoluční „nástěnkou“, kde se občané města dozvídali pravdivé informace, včetně výzev ke generální stávce či účasti na demonstracích.⁶⁴ Podobně fungovaly i budovy divadel, kde přitom nebyl stálý soubor. První demonstrace v západočeských Klatovech či jihočeském Písku se 22. listopadu konaly také před místními stálými divadelními scénami, kde lidé očekávali příjezd divadelních souborů z Prahy a tedy nové zprávy o dění v hlavním městě. Pražští divadelníci ale dostali na poslední chvíli zákaz od místních stranických orgánů v daných městech vystoupit, a tak zdejší opoziční skupiny, které se právě v těchto dnech začaly formovat, využily shromážděných občanů k prvnímu protirežimnímu vystoupení v těchto okresních městech.⁶⁵

Herci a studenti často stáli také u zakládání místních poboček Občanského fóra a VPN a byli hlavními řečníky protirežimních demonstrací. Nicméně obě tyto skupiny, spolu s místními představiteli disentu, signatáři Charty 77 či běžnými občany, kteří cítili občanskou povinnost se do protestů zapojit a organizovat protirežimní skupiny, čelili tvrdé kritice a nátlaku místních a okresních představitelů komunistického režimu. Klíčová osobnost trnavské divadelní opozice – Vladimír Oktavec – na tehdejší události vzpomíná:

„Po sobotňajšom predstavení v Bratislave sme my Trnavčania nadranom odišli vlakom do Trnavy. Peter Šimun, ktorý býval v Bratislave, zostal ‚styčným dôstojníkom‘, a počas nedele nás telefonicky informoval, čo sa v Bratislave medzitým dialo. (Podľa vzoru Bratislavy) sme sa i my rozhodli, že sa Trnavské divadlo pripojí k štrajku. Tak ako každý pondelok, aj vtedy bola dopoludnia v divadle porada vedenia, a my – Peter Šimun, Juro Nvota, Marián Geišberg a ja – sme na chodbe čakali na všetkých tých funkcionárov, aby sme im túto skutočnosť oznámili. Oni zrejme mali svoje informácie po stránickej linke, a preto nás tak poklepkávali po pleci, že

63 HORVÁTH. *Ako se v Trnave zrodila Nežná revolúcia* [online].

64 JAŠEK. *Nežná revolúcia v Trnave*. In SOKOLEVIČ, ed. *Trnava v rokoch 1939 – 1989. Zborník z vedeckej konferencie Trnava 25. – 26. apríla 2012*. Bratislava 2012, s. 211-228.

65 VALEŠ. *Listopad 89 v Klatovech*, s. 48; VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách II*.

„...no tak, však dobre, chlapci, no tak, neblbnite...‘. Večer sa malo hrať predstavenie, a preto v kancelárii predsedníčky strany v divadle a za prítomnosti členky OV KSS bolo veľmi rušno. Pozvali si aj riaditeľa divadla Mikuláša Fehéra a snažili sa ho presvedčiť, aby sa večerné predstavenie hralo. A ten, hoci bol ‚momenklatúrny káder‘, sa v rozhodujúcej chvíli pridal na našu stranu a prehlásil, že sa stavia na stranu hercov. Večerné predstavenie 20. novembra 1989 sa teda nehralo a prvý ‚revolučný dialóg‘ s divákmi bol v malom štúdiom priestore, pretože hlavná divadelná sála bola v rekonštrukcii.“⁶⁶

Na své první kroky v sametové revoluci vzpomíná i první porevoluční primátor Českých Budějovic a zakladatel zdejšího Občanského fóra Mojmir Prokop. Jeho svědectví mimo jiné dobře ilustruje, že cesta z pozdně normalizační letargie, podpořené špatnými zkušenostmi z roku 1968 a potlačení pražského jara, i nevíra a nejistota, co se vlastně bude dít, byly nedílnou součástí rozhodování jak přímých aktérů, tak především široké veřejnosti, a to často i vysokoškoláků v krajích:

„17. listopadu jsem nebyl v Praze, dozvěděl jsem se to tady v Budějovicích. A pochopitelně jsem se sebral a pádl tady na Vysokou školu zemědělskou. Šel jsem se podívat, co na to tady Budějovičáci. No a narazil jsem na rybník ticha. Nic se tady nedělo. Takže jsem se pokoušel to trochu rozhýbat. Zavola jsem profesoru Zváralovi a zeptal se: ‚Jožko, co dělají študáci a fakulta?‘ Říkal, že tady se nic moc neděje. Já na to, že to je strašná chyba. Říkal jsem mu, aby se nebáli a šli do toho, že není rok 1968. No tak on slíbil, že se obrátí na nějakou studentskou radu, která se tak pomalu začala formovat. No a skutečně se fakulta potom taky rozjela a účastnila se těch akcí na náměstí a podpořila tu akci mohutně. Hlavně ta část Vysoké školy zemědělské, než z Pedagogické fakulty.“⁶⁷

Lidé v regionech se tedy mobilizovali, vzájemně kontaktovali a připravovali první demonstrace. Jak už jsme ale naznačili, podnícení revolučních aktivit

66 OKTAVEC. In HRABKO, ed. *Verejnosť proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch*, s. 33-34.

67 Archiv Jiřího Petráše. Rozhovor s Mojmiřem Prokopem vedl Jiří Petráš, České Budějovice 20. 10. 2014. Mojmir Prokop byl původní profesí meteorolog, který se angažoval v obrodném procesu v roce 1968, a musel proto odejít ze zemědělské fakulty v Českých Budějovicích, kde působil. Zůstal ale v oboru. V roce 1989 byl již důchodce. Byl jeden z prvních řečníků na českobudějovickém náměstí. Spolu se svou ženou byli spoluzakladateli místního Občanského fóra. Byl zvolen prvním polistopadovým předsedou Městského národního výboru v Českých Budějovicích. Svůj mandát ale vnímal jako dočasný. Krátce poté učil opět na zemědělské fakultě. Nyní v důchodu. Blíže o vývoji v Českých Budějovicích VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách II.*

mimo Prahu a Bratislavu bylo velmi komplikované. Výrazně protirevolučním elementem byl sám režim, který stále disponoval všemi represivními složkami, jež mu byly z velké části loajální. Řada místních vojenských či bezpečnostních velitelů se dokonce netajila ochotou, „přijít Praze (Bratislavě) na pomoc“ a zjednat zde „pořádek“. A to včetně velitelů i řadových příslušníků Lidových milicí. Všechny aktivity rodící se opozice pečlivě monitorovala Státní bezpečnost i další složky Veřejné bezpečnosti, včetně všech mítinků,⁶⁸ a to až do přelomu listopadu a prosince 1989. Nikdo nevěděl, zda nezakročí. Stačil jediný pokyn a opozice by byla potlačena již v samotném zárodku.

Druhým souvisejícím antirevolučním momentem byl strach. Strach osobní i strach sociální. Strach osobní pramenil právě z vysoké míry rizika zejména na počátku revolučních aktivit, kdy vůbec nebylo jasné, jak celý proces dopadne – zda nedojde k jeho násilnému potlačení, zásahu sovětských jednotek na našem území atp. Každý z členů formující se opozice se vystavoval vysokému stupni rizika a nebezpečí, které mohlo dopadnout nejen na něj osobně, ale i na jeho rodinu, příbuzné, blízké, známé. Každý riskoval svou svobodu, kariéru i životní perspektivy, pověstné „životní jistoty“ – opět nejen své, ale i svých rodinných příslušníků. Svědčí to o vysoké míře osobní statečnosti všech lidí v regionech, kteří v sobě našli potřebnou odvahu a tento strach potlačili a přemohli. Přesto minimálně v prvních dnech – prakticky až do generální stávky – byl mezi zúčastněnými otevřeně či skrytě přítomen. Z mnohých výpovědí připomeňme slova Pavla Vondryse ze Strakonice, pozdějšího dlouholetého porevolučního starostu města:

„Můj bratr jel právě 17. listopadu do Prahy. Měl holčinu tady ze Strakonice, se kterou chodil, a ta studovala v Praze. A ona právě na 17. listopadu koupila lístky do nějakýho divadla. Tak vyrazili do divadla, ale do divadla nedošli, protože se někde přimotali tam do toho dění mezi další studenty. A brácha měl druhý den přijet domů – a nepřijel. A nepřijel pak ani v neděli. Mamka, ta už byla celá vyděšená, co je s nimi. Já jsem šel v pondělí ráno do práce a najednou tam za mou brácha přišel – oba jsme tehdy dělali ve zbrojovce, takhle vyvalený voči a povídá: ‚Hele, to je hrozný, co se stalo v tý Praze. S tím se musí něco dělat.‘ A ted’ to na mě začal chrlit. Načichl tou atmosférou, jak byl přes ten víkend mezi těmi studenty. A já jsem v tu chvíli řekl: ‚S tím se opravdu musí něco dělat. To nemůžeme jen tak nechat.‘ Ted’ ale člověk byl tak jako naivní, bez zkušeností. Já jsem nikdy v žádném protestním hnutí nefungoval – jako byla třeba Charta. Jediný, co mě napadlo, že půjdeme za předsedou celozávodního výboru

68 Viz BALUN; STREŠŇÁK, ed. *November očami ŠtB a ulice*. Bratislava 2009; ÚRADNÍČEK et al. *Klíčové náměstie*, s. 26.

SSM ... Tak když jsme tam na něj s bráchou nastoupili, aby jménem SSM sepsal nějaký protest, tak on se z toho úplně zhroutil a povídá: ‚To se musíme domluvit s ředitelem.‘ Tak nás dovedl k řediteli a ten tam na nás začal řvát, že nás na hodinu vyrazí z práce. Tak to byla taková sprcha, takovej šok. Na jednu stranu byla ta úžasná atmosféra, kterou na mě brácha přenesl, a pocit, že se musí něco udělat, na druhou stranu jsem po celou dobu prožíval obrovský strach, protože člověk nevěděl, co se může stát. Ten vnitřní obrovský strach jsem ale přesto nějak překonal.“⁶⁹

Na druhou stranu řada lidí se právě díky tomuto strachu po prvotním nadšení raději stáhla. Odvolali své podpisy pod petice či pod zakládající listiny místních Občanských fór či Veřejnosti proti násilí. V případě zmiňované Trnavy právě obavy téměř vyřadili vysokoškoláky z rozbíhajícího se revolučního vlaku. Blíže k tomu Vladimír Oktavec:

„V stredu sme sa niektorí zúčastnili mítingu na námestí SNP v Bratislave a potom sme išli na Divadelnú fakultu VŠMU, kde už fungovalo študentské štrajkové centrum. Práve tam sme sa dozvedeli, že trnavskí vysokoškoláci z technologickej fakulty, ktorí v ten deň vstúpili do štrajku, boli ‚zlomení‘ vedením fakulty a svoj štrajk odvolali. A preto ešte v ten večer sme zostavili osobitnú ‚údernú skupinu‘ a vrátili sa do Trnavy na študentský internát, aby sme povzbudili študentov vytrvať... nasledujúci deň nás prišli podporiť osobnosti z Bratislavy: ... prof. Ladislav Kováč, Ľubo Pavlovič, Z. Kocúriková a prítomní boli aj novinári... Ideologický tlak vedenia fakulty sa podarilo prelomiť. Študenti sa spontánne pridali na našu stranu a rovno z auly šiel sprievod s tlapačom priamo na hlavné námestie v Trnave, kde sa 23. novembra uskutočnil prvý improvizovaný míting, ktorý odštartoval nasledujúce stretnutia s občanmi mesta.“⁷⁰

Šlo tedy i o strach sociální, který mohl mít řadu podob. Už jsme hovořili o jednom specifiku české a slovenské sídelní struktury, a tou je roztržičnost. Druhým významným faktorem je potom skutečnost, že velká část obyvatel České i Slovenské republiky žije a i v roce 1989 žila ve středně velkých a menších městech s několika tisíci či maximálně desetitisíci obyvateli. Pro tento typ sí-

69 Archiv autora. Rozhovor s Ing. Mgr. Pavlem Vondrysem vedl Lukáš Valeš, Strakonice 11. 5. 2015. Pavel Vondrys pracoval v roce 1989 v největším strakonickém podniku ČZM, kde připravoval generální stávkou. Pro své občanské aktivity byl paradoxně novým vedením podniku v roce 1991 propuštěn. Do místní politiky se ale úspěšně vrátil v roce 1994 jako člen městského zastupitelstva a rady. V roce 1998 byl poprvé – a pak opakovaně až do roku 2014 – zvolen starostou města. Dnes pracuje jako tajemník Městského úřadu v Horažďovicích.

70 OKTAVEC. In HRABKO, ed. *Veřejnosť proti násilii – november 1989 v okresoch a regiónoch*, s. 35.

del je typická vzájemná osobní znalost jejich obyvatel, jejich blízkost a sociální provázanost. Bez nadsázky můžeme hovořit o kultuře maloměsta, kde se každý s každým zná, ví o druhém, vidí mu obrazně řečeno „do talíře“. Maloměsto je svou povahou velmi konzervativní a od svých členů vyžaduje vysokou míru sociální přizpůsobivosti a konformní jednání, které by „nevybočovalo z řady“ a přizpůsobilo se naopak obecně sdíleným normám.

Vedle platných zákonů a hrozbě represe ze strany režimu tak museli počínající revolucionáři čelit i právě této kultuře maloměsta s jeho nedůvěrou ke změnám, ohledy na rodinu, nutnost přizpůsobit se, nevynikat. To výrazně stěžovalo jakoukoliv opoziční činnost a vystavovalo to mimořádnému riziku všechny lidi v regionech, kteří dokázali překonat svůj zcela přirozený strach z případného postihu a otevřeně vystoupili proti komunistickému režimu v českých a slovenských městech. Svou roli mohla hrát i značná nevíra, že se poměry v Československu někdy změní či určitá pohodlnost a konformita, tak typická pro československou normalizaci.

Na druhou stranu právě revolta na místní úrovni, kterou režim považoval za bez problémovou a naopak počítal, že právě zde se revoluce nerozšíří a omezí se jen na Prahu, Bratislavu a některá další velká města, měla rozhodující význam pro úspěch listopadové revoluce jako takové. Díky stovkám a tisícům „obyčejných lidí“, kteří v prvním týdnu po 17. listopadu vystoupili před své spoluobčany, zorganizovali první demonstrace, přečetli prohlášení Občanského fóra či VPN, sametová/něžná revoluce opravdu zvítězila. Bez nadsázky šlo o klíčový okamžik revoluce, který časově můžeme datovat 20. listopadem až 26. listopadem 1989. Jeho vyvrcholením byl pak 27. listopad – den generální stávky, která byla zároveň testem toho, zda právě lidé v okresních a menších městech revoluci podporují a zda tedy mise místních „revolucionářů“ byla úspěšná. Atmosféru běžných českých a slovenských měst dobře vystihl například rakovnický novinář Stanislav Pilík:

„Tehdy v pátek 24. listopadu jsem šel z návrší na kraji Rakovníka z práce domů... Najednou jsem uviděl na rohu křižovatky nějaký hlouček lidí. V té době po událostech 17. listopadu 1989 v Praze již kusé informace do Rakovníka dorazily, ale jak byly neuvěřitelné a překvapivé, tak samozřejmě sporadické. Byl ten rok mnohé po perestrojce v Rusku sliboval, dlouho se nezdálo, že by to mělo prasknout ještě letos. Ale ono už nešlo jen o lehké pouliční nepokoje, které se občas zvláště v Praze objevily. Při střetu studentů s policejními složkami to prostě ‚bouchlo‘ a mínění lidí vylétlo jako gejzír; sopka, valilo se to jako lavina pražskými ulicemi – lidé se chtěli zbavit břemene nesvobody, kterému většina již téměř podlehla. Rozvinutí Sametové revoluce ale nebylo snadné. V Praze a velkých městech to hodně

*jiskřilo, u nás v okresním Rakovníku a zvláště dál a dál na venkov zůstával ten pasivně rezistentní klid z bludu, na který si národ zvykl.*⁷¹

Vedle generální stávky byly klíčové především první demonstrace v jednotlivých městech, kolem kterých se formovaly opoziční struktury, jež následně – většinou během víkendu 25. a 26. listopadu – zakládají místní Občanská fóra či buňky Veřejnosti proti násilí. Výhodu měla větší města, kde existovala nějaká vysoká škola či divadlo s vlastním souborem. Zde se vytvořily přirozené kontakty na Prahu, Bratislavu (později na Brno či Košice) nejrychleji. Řada lidí z okresních měst je ještě o víkendu 18. a 19. listopadu vydala do Prahy, aby na vlastní oči zjistila, jak se věci mají. V informování o pražských událostech 17. listopadu výrazně pomáhali příbuzní a známí v Praze, kteří o stavu věci dávali zprávu do mimopražských oblastí. A také studenti z Prahy a Bratislavy, kteří informovali své příbuzné a známé. Přestože první demonstrace probíhají nejdříve v krajských městech, kvůli specifickým poměrům, dobré informovanosti a především výborným mezilidským kontaktům je velmi záhy následují i menší města (vedle měst okresních). Příkladem může být např. východočeská Litomyšl,⁷² kde první protirežimní mítink proběhl 21. listopadu 1989. Z okresních měst patří primát Novým Zámkům na jihu Slovenska, kde se první listopadová demonstrace uskutečnila již 19. listopadu, a to mimo jiné pod vlivem zpráv z maďarské televize.

To svědčí o velké odvaze místních – společným znakem českých i slovenských měst byl totiž již zmíněný strach – strach z nejistoty, jak věci nakonec skončí a zda zejména organizátoři protirežimních akcí nebudou pozatýkáni, bude použito násilí; strach z reakce okolí, z toho, že v tom tito lidé „zůstanou sami“ a v neposlední řadě také strach z všudypřítomné StB, která všechny tyto aktivity pečlivě monitorovala. K tomu blíže jeden z organizátorů demonstrací v Žilině docent Karol Honner:

„Ja som nikdy v živote v žiadnej politike nebol, ale tie udalosti, ktoré som videl vždy večer na televízii, tak som si povedal, dosť bolo, tak musím niečo do toho povedať, keď nikto nič nehovorí. Totiž u nás bol ten strach medzi vysokoškolskými pedagógmi, že keď sa skompromitujeme proti politike strany, tak nás bez milosti zlikvidovali. No ale už vtedy som si povedal, že nech sa deje vôľa Božia, že nenecháme tých študentov tak neorganizovane tam chodiť, vznikne tam nejaká provokácia zo strany eštabákov a nedajbože použijú aj moc a bude tam aj krviprelievanie... To si pamätám, bol piatok, a bola sobota a ja som obtelefonoval ľudí, ktorých som považoval za vhodných, aby sme sa zišli na druhý deň na námestí pred bývalým Ba-

71 PILÍK. *Sametový příběh rakovnické revoluce*. Nové Strašecí, 2009, s. 7.

72 BOŠTÍK. *Sametová revoluce v Litomyšli*, s. 67.

*’om, lebo sme sa báli, to sme mali taký strach, že nás sledujú tí eštebáci. A aj nás sledovali, to som sa potom dozvedel... Tak sme napísali vyhlásenie na mojom stroji, ktorý som doniesol. No a keď sme napísali to prehlásenie, vznikla otázka, že kto ho prečíta a nikto nechcel. Zostal som posledný a tiež so strachom som povedal, že keď som si to navaril, tak to aj zjem a ja to večer prečítam. Tak sme to pred tými študentmi prečítali a takto to začalo vlastne v Žiline. Mal som vždy strach, keď som prišiel domov a počul som auto zastaviť pred domom, tak som myslel, že už len zubnú kefku zoberiem a pôjdem.*⁷³

Přes všechny problémy se ve valné většině českých a slovenských měst podařilo shromáždit dostatek informovaných a vnitřně statečných lidí, kteří „šli do toho“. Z hlediska základní typologie můžeme tehdejší města rozdělit na ta, která si vystačila s vlastními zdroji protirežimních aktivit a nebylo tedy třeba je bezprostředně podpořit například výjezdními skupinami složenými z herců a studentů, které vysílaly pražské a bratislavské vysoké školy a divadla. Existovala ale i města, kde byl režim příliš silný, měl silnou podporu místních obyvatel a naopak počet lidí ochotných se angažovat byl omezený. Právě zde sehrála pomoc z centra zásadní roli pro definitivní rozhybání revolučních aktivit. Svou významnou roli přitom hrála nejen aktuální situace, ale i strukturální předpoklady revoluce, resp. pozice režimu a jeho přirozené podpory. Jedním z příkladů úspěšného rozjetí revoluce „z vlastních zdrojů“ mohou být východoslovenské Košice. Naopak příkladem, kde museli přijet „pražské posily“, především herci, aby se věci definitivně daly do pohybu, jsou jihočeské Strakonice.

Strakonice – středně veliké město v Jihočeském kraji, kde v roce 1989 žilo 25 009 osob⁷⁴ – přitom měly na první pohled všechny předpoklady ke zdárnému průběhu revoluce. Existovaly zde silné demokratické tradice – v roce 1891 byl právě za Strakonice a okolní města (Sušice, Písek, Klatovy, Domažlice) zvolen poslancem rakouského parlamentu Tomáš G. Masaryk. Region byl v roce 1945 osvobozen americkou a nikoliv sovětskou armádou a v roce 1953 zde došlo k masovým protestům proti komunistickému režimu v souvislosti s provedením měnové reformy. Město bylo od Prahy vzdáleno jen 110 kilometrů. Bez problému se dala sledovat rakouská i západoněmecká televize, nehledě na poslech Svobodné Evropy či Hlasu Ameriky.

„K dispozici“ byli i revolucionáři. Připomeňme jediného signatáře *Charty 77* ve městě Miroslava Trégla, který již 20. listopadu zapálil svíčku před místním kostelem svaté Markéty jako pietní vzpomínku na pražské události na Národ-

73 HRABKO, ed. *Verejnost’ proti násilíu – november 1989 v okresoch a regiónoch*, s. 11-12.

74 *Historický lexikon obcí ČR 1869–2005. 1. díl*, s. 252-253, záznam 90. Údaj za rok 1989 je platný k 30. 9. [online].

ní třídě, strojniho inženýra Pavla Vondryse pracujícího v ČZM nebo studenta Josefa Smutného, který byl následně moderátorem strakonických shromáždění. Revoluci podporovali strakoničtí studenti i vysokoškoláci ze Strakonice, kteří studovali v Českých Budějovicích, Plzni či Praze. A přesto se první pokus o nastartování revoluce nepodařil. K prvnímu mítinku formující se opozice došlo až v předvečer generální stávkový – 26. listopadu, tedy na zdejší region velmi pozdě. V sousedních městech se první setkání odpůrců režimu s veřejností uskutečnilo již 22. listopadu (Klatovy, Písek). Navíc, k úspěchu mítinku i celkovému nástupu revoluce zásadně přispěl až příjezd „výjezdové skupiny“ pražských divadelníků v čele s hercem a režisérem Ladislavem Smoljakem, který byl také jeho hlavním řečníkem.

Otázkou tedy zůstává, proč? Proč na hladký start revoluce sami Strakonice a jejich obyvatelé nestačili a proč museli rozhodující krok učinit až vnější aktéři? Hledání odpovědi na tyto otázky zároveň dobře ukazuje na celou šíři faktorů, které do rozhodování a procesů v listopadu 1989 vstupovaly. Nešlo přitom zdaleka jen o otázky aktuální politiky a vlastního listopadu, ale o hluboké ekonomicko-sociální důvody a v neposlední řadě i specifický historický vývoj a tradice. Pro vysvětlení na položené otázky se přitom musíme vrátit do hluboké historie města. Strakonice byly původně tradičním městem s přirozenou a kontinuálně se vyvíjející skladbou obyvatel, včetně místních elit, které po roce 1945 tendovaly k Československé národně socialistické straně a tedy proti rostoucímu vlivu KSČ. V roce 1953 došlo ve městě dokonce k velkým protirežimním protestům, především mezi dělníky místních závodů,⁷⁵ a to v důsledku realizace tzv. měnové reformy.⁷⁶ Šlo dokonce o jeden z nejsilnějších projevů protirežimního odporu v rámci tehdejšího Československa a k jeho potlačení musela být dokonce povolána armáda. Tomu odpovídaly i tvrdé represe režimu. Řada lidí byla nejen zatčena, ale desítkám rodin nejvíce angažovaných odpůrců měnové reformy bylo zakázáno ve Strakonici dále bydlet. Protirežimní étos města tak byl do budoucna silně narušen. Naopak, právě v období komunistického režimu a rozvoje dvou klíčových průmyslových podniků – ČZM Strakonice, vyrábějící především motocykly (cca 7 000 zaměstnanců), a textilky FEZ (3 000), došlo ke zdvojnásobení počtu jeho obyvatel. Z 12 056 v roce 1950 na zmiňovaných

75 Viz PETRÁŠ; SVOBODA et al. *Osm let po válce*. České Budějovice 2014.

76 Blíže o měnové reformě z roku 1953: PECNÍK a NOVANSKÝ. *Peňažná reforma v Československu v roku 1953. príbeh ľudí a peňazí*. Banská Bystrica 2013; JIRÁSEK a ŠŮLA. *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1*. Praha 1992 či MUSILOVÁ. *Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky: studie a dokumenty*. Praha 1994. O významu sociálně ekonomických procesů pro politické dějiny viz nejnověji: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela a RÁKOSNÍK, Jakub. The State, Voluntary Activities and National Aims in Social Care for Children and Young People in Inter-War Czechoslovakia. In *Historický časopis*, 2022, roč. 70, č. 5, s. 915–948. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.5.5>

25 009 osob v roce 1989. Do města navíc každý den dojíždělo přes 7 000 dalších dělníků. Tento nárůst znamenal radikální demograficko-sociální změnu se zásadními politickými dopady na smýšlení jeho obyvatel.

Zatímco původní obyvatelstvo bylo orientováno z velké části protirežimně a tvrdě na něj dopadly perzekuce, nově příchozí se naopak stali pevnou součástí prorežimních struktur a především díky nim se ze Strakonic stala jedna z pevných bašt komunistického režimu v tehdejší Československu. Na rozdíl od tradičního městského obyvatelstva šlo v masové míře o příchozí z venkova, navíc z velmi chudých a neúrodných oblastí mezi Strakonice a pohorím Šumava. Ti díky komunistickému režimu získaly nejen městský statut a velmi dobře placenou práci v průmyslu, ale i kvalitní bydlení v nově budované zástavbě. Jejich loajalita se tak primárně neodvozovala od města Strakonice jako jejich bydliště, ale právě od příslušnosti ke komunistickému režimu a jeho institucím, včetně Lidových milicí a dalších prorežimních organizací. To také Strakonice významně odlišovalo od ostatních okolních měst jako Písek, Sušice, Horažďovice či Klatovy, kde tradiční osídlení převažovalo, demografické změny nebyly tak zásadní a kde si lidé udrželi pevný vztah ke svému městu a kraji.

Komunistický režim zde měl svou širokou podporu – tito lidé mu byli přirozeně loajální a rezistentní co se týče požadavků opozice. Naprostou věrnost zachovávaly i armádní a bezpečnostní složky. Velice silné a opět prorežimní byly i Lidové milice. O síle strakonických komunistů svědčil i fakt, že ze Strakonic pocházel a nedaleko města i bydlel vedoucí tajemník Jihočeského výboru KSČ Miroslav Slavík, který byl před tím vedoucím tajemníkem OV KSČ právě ve Strakonících. Tato pevná vazby mezi režimem, jeho strukturami a institucemi a opravdu velkou částí obyvatel města byla hlavním důvodem, proč zpočátku revoluce ve Strakonících neuspěla a musela přijít pomoc zvenčí, aby se i Strakonice přidaly do rozjetého vlaku listopadových změn.

Košice naopak představují úspěšný příklad města, které zahájilo revoluční dráhu vlastními silami a bez cizí dopomoci. Podstatně napomohla i výrazně větší velikost města. Výhodou Košic byl také příjem signálu podstatně liberálnější maďarské televize, která i vzhledem k vysokému procentu znalosti maďarštiny byla cenným zdrojem objektivních informací. Co se týče konkrétně jeho krajských metropolí, obecně můžeme konstatovat, že valná většina z nich měla dostatek vlastních prorevolučních zdrojů a průběh revoluce zde byl rychlejší a snadnější než v řadě okresních a tedy menších měst. Právě Košice jsou toho názorným důkazem.

V prvé řadě Košice disponovaly velmi širokým portfoliem opozičních sil a protirežimně naladěných osobností. Klíčovou roli, jak už jsme uvedli, zde sehráli vysokoškolská studenti, jejichž radikálně prorevolučních nálad a kroků

si bedlivě všímala Státní bezpečnost už od samého počátku revoluce.⁷⁷ A také herci, resp. herečky místních divadelních scén. Samostatnou, velmi početnou a velmi svébytnou skupinu pak představoval místní disent v nejšířším slova smyslu, úzce napojený na zdejší uměleckou sféru. Připomeňme v této souvislosti legendární transparent *Výtvarníci za slobodu*, který byl nesen v den generální stávkou městem, a osobnosti jako byli výtvarníci Alexander Eckerdt, Viktor Šefčík, Zbyněk Prokop či spisovatel Štefan Lazorišák. Tři posledně jmenovaní pak stáli u zrodu místní pobočky Občanského fóra.⁷⁸ Abychom uvedli alespoň některá další jména. Skupinu studentů reprezentovali například studenti oboru elektrotechnika na Vysoké škole technické (VŠT) Juraj Vetrák a Miroslav Ondruš.⁷⁹ Divadelníky zase manželská dvojice Peter Rašev, pozdější hlavní moderátor košických demonstrací, a Ľuba Blaškovičová. V čele košického disentu a undergroundu stál filozof, spisovatel a signatář *Charty 77* Marcel Strýko,⁸⁰ dále zmiňme básníka Erika Grocha či Strýkova přítele Petera Neuwirtha, který se 19. listopad zúčastnil již prvních protirežimních akcí v Praze.⁸¹

Košice měly a dodnes mají zvláštní *genius loci* a také velmi silný patriotismus svých obyvatel, které nezničil ani komunistický režim, ani prudký rozvoj města, mimo jiné v důsledku rychlého růstu jeho největšího závodu Východosloven-

77 Viz *Denná situačná správa ŠtB Košice z 21. 11. 1989* [online]. Jde o oficiální webové stránky slovenského Ústavu paměti národa, které umožňují dálkové on-line studium dochovaných historických dokumentů – v tomto případě z produkce Státní bezpečnosti.

78 *November 1989 v Košiciach* [online].

79 MULLINS. *Forgotten Velvet: Understanding Eastern Slovakia's 1989*. In *New Perspectives*, 2019, roč. 23, č. 3, s. 68. <https://doi.org/10.1177/2336825X1902700304>

80 O této osobnosti slovenské kultury, filozofie a politiky blíže VODRÁŽKA. Marcel Strýko. Příběh radžajógového kněze košické Komuny. In *Paměť a dějiny*, 2015, roč. IX, č. 3, s. 82-90; JAŠEK. Marcel Strýko pod dohledom Štátnej bezpečnosti. In *Paměť a dějiny*, 2015, roč. IX, č. 3, s. 71-81. Nejnověji o Marcelu Strýkovi pojednává dokument *Komúna* z roku 2020 (režisér Jakub Julény). Prvním filmovým dokumentem o něm pak byl snímek režiséra Břetislava Rychlíka *Divoký východ* z roku 2015, který byl součástí televizní série *Fenomén underground* (produkce Česká televize). O obou těchto dokumentech, věnovaných Strýkovi viz: ZAJAC. *Neviem kráčať dopredu s rukami vzadu od všetkého*, který vyšel v *Denníku N* [online].

81 Po svém návratu z Prahy 20. listopadu informoval Neuwirth Strýka o pražské situaci a radikálních náladách. Pro „venkov“ je typické, že i sám Strýko, který měl na Prahu řadu kontaktů, přispíval do pražského disidentského časopisu *Vokno* a studoval u předních českých filozofů Egona Bondyho a Milana Machovce, byl zpočátku velmi rezervovaný a spíše skeptický: „*Tri dni po brutálnom zásahu polície voči študentom na Národni triede prišiel za Marcelom jeho priateľ Peter Neuwirth s čerstvými informáciami z Prahy. Marcel s napätím sledoval priebeh udalostí. Ako sám neskôr hovoril, napriek všetkému neveril, že odpor študentov je zárodkom radikálnej zmeny v totalitnom štáte. So svojimi priateľmi bol skôr pripravený na to, že svoj život prežije v totalite. Prednášky, samizdaty, kontakty na českých disidentov mali vytvoriť podľa neho znesiteľnú klímu na prežitie.*“ GROCH. *Pred siedmimi rokmi bez rozlíčky odišiel Marcel Strýko, zakladateľ Občianskeho fóra v Košiciach*. [online].

ských železáren. Připomeňme i silnou multietnicitu, a tím také multireligiózní charakter Košic a východního Slovenska, kde se prolínala většinová slovenská společnost s Maďary, Ukrajinci, Podkarpatskými Rusíny, Romy apod. Proto také bylo velmi důležité, že ačkoliv příslušníci národnostních a náboženských menšin poměrně záhy přišli s vlastními požadavky, ty se nedostaly do rozporu s návrhy vznikající košické opozice – naopak je dále podpořili, čímž linie „všelidového“ odporu, zahrnujícího všechny skupiny obyvatel nedoznala úhony.⁸²

Dobrá věc se tedy podařila i v Košicích a 22. listopadu proběhla ve městech první velká demonstrace:

„V stredu 22. novembra od rána väčšina poslucháčov košických vysokých škôl pokračovala v dialógu s predstaviteľmi kraja, mesta a vysokých škôl. Popoludní zaplnili priestor pred Vedeckou knižnicou tisíce študentov košických stredných a vysokých škôl. Vyzývali k otvorenému a pravdivému dialógu. Najmä študenti VŠT spontánne prijali programové vyhlásenie pražských kolegov. Večer sa opäť diskutovalo v Štúdiu Smer. Hostitelia, herci ŠD (najmä Peter Rašev a Luba Blaškovičová) oboznámili publikum s výzvami študentov pražskej DAMU, pražských a bratislavských divadiel i práve vzniknutého občianskeho združenia Verejnost' proti násiliu. U publika našli plnú podporu.“⁸³

První velká demonstrace v Košicích tedy proběhla v ten samý den, kdy se konala i velká stotisícová demonstrace manifestace v Bratislavě.⁸⁴ Vývoj v Košicích měl tedy za Bratislavou minimální zpoždění. Vzdálenost od Prahy nehrála žádnou roli, nehledě na často vzpomínané pražsko-košické kontakty. Je sice pravdou, že na středečních košických událostech se účastnili i studenti z Prahy, se kterými udržovali košičtí vysokoškoláci kontakty již od pondělí 20. listopadu. Ti ale přijeli spíše jako morální podpora a zdroj tiskovin a informací. Z hlediska organizace revoluce přijeli již „k hotovému“.

Záhy poté vzniká v Košicích také místní pobočka Občanského fóra. Košice přitom ani zdaleka nebyly jediným slovenským městem, kde vznikla pobočka „pražského“ Občanského fóra. Stejná situace nastala i v dalším tehdejší krajském městě Banské Bystrici, Humenném a řadě dalších měst. Mimo jiné šlo o projev dominance Prahy jako hlavního centra dění i klíčového informačního uzlu. Bratislava jako centrum revoluce hrála zpočátku druhé housle a s ní i VPN. Teprve v další etapě revoluce – po generální stávce – začala VPN posilovat svoji

82 Viz blíže MULLINS. *Forgotten Velvet: Understanding Eastern Slovakia's 1989*, s. 63- 100.

83 BEJDA. *Prvý týždeň „zamatovej revolúcie“ v roku 1989 v Košiciach v správach denníka VEČER* [online].

84 ŽATKULIAK et al. *November '89*; SUK et al. *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990*. Praha 1999.

regionální organizaci a původní buňky OF se měnily na organizační jednotky Veřejnosti proti násilí. To se ovšem neobešlo bez problémů a řada měst – v čele s Košicemi – tomuto trendu dlouho vzdorovala. Více k tomuto zajímavému fenoménu americký historik James Krapfl:

„Občanské fórum se v roce 1989 zpočátku těšilo přednímu postavení ve 21 z 38 tehdejších slovenských okresů,⁸⁵ a existovalo nejméně v sedmi dalších. Jinými slovy, na vrcholu svého působení představovalo OF významnou sílu na více než polovině slovenského území. Nadto mělo OF buňky ve všech třech slovenských krajích (Východoslovenském, Středoslovenském a Západoslovenském), a dokonce i v samotné Bratislavě. I když se většina občanských fór na Slovensku a počátkem prosince 1989 skutečně transformovala v pobočky VPN, tento proces neprobíhal bezbolestně, a jak upozorňuje Suk, mnohé slovenské buňky OF bojovaly o zachování své původní identity dlouho do roku 1990.“⁸⁶

Tato skutečnost byla také jediná výraznější, která odlišovala vývoj na místní úrovni v české a slovenské části tehdejší federace. I když také v českých zemích občas vznikly i jiné struktury než OF – například v Liberci – šlo o zcela ojedinělé jevy a dominance OF jako hlavní opoziční síly také v regionech nebyla nijak zpochybněna. Na Slovensku existovaly paralelně struktury OF a VPN, někde i místní opoziční hnutí, nemluvě už o maďarsky hovořících regionech, kde vzni-

85 Jedním z mnoha slovenských měst, kde vznikla místní organizace Občanského fóra, bylo například východoslovenské Humenné. Následující vzpomínka její spoluzakladatelky Zuzany Dživjáčkové zároveň ukazuje, jak docházelo k transformaci dosavadních Občanských fór do organizací VPN i neshody, které panovaly mezi „venkovskými“ okresy a hlavním městem: „Aký bol vzťah okresnej rady k centrále v Bratislave. V prvých zimných revolučných mesiacoch sme ako zástupcovia Humenného chodili do Košíc na Občianske fórum. To bol fakt, tak sme to vnímali, že centrála revolučného diania je v Prahe. Potom sa vedľa vlajky Občianskeho fóra objavil symbol VPN a ešte určitou zotrvačnosťou sme chodili do Košíc na OF a až následne do Bratislavy, keď sa vytvorili už konkrétnejšie štruktúry. Z celej tej doby mám pocit, že sme boli po okresoch revolučnejší, ako to bolo v centrále v Bratislave, ba dokonca väčšiu revolučnosť a odvahu bolo cítiť v Košiciach, ktorej nositeľmi boli v tej dobe Marcel Strýko, Jožo Križan, Daniel Liška a ďalší.. Vzťah okresu a konkrétne mne najbližšej skupiny – okresnej rady k centrále bol taký, že v mnohom sme mali pocit nepochopenia, naša skúsenosť vyplývajúca z malého prostredia bola iná, my sme sa oveľa intenzívnejšie stretávali s konkrétnymi nositeľmi stranických funkcií, denne sme s nimi museli komunikovať a to bolo veľmi ťažké najmä v súvislosti s personálnymi výmenami... Povedala by som, že centrála mala záujem dostať okresy tak trochu aj do útlmu.“ HRABKO, ed. *Veřejnost' proti násilíu – november 1989 v okresoch a regiónoch*, s. 10.

86 KRAPFL. *Revoluce s lidskou tváří*. Praha 2016, s. 150. Viz citovaná práce SUK. *Labyrintem revoluce*. Jak vlastně došlo k procesu postupného začleňování původních slovenských buněk pod křídla „bratislavské“ VPN a zejména jakou roli v tom hrála pražská centrála OF je zajímavým, ale doposud nezpracovaným tématem.

kaly i specifické maďarské opoziční organizace. Největší byla Maďarská nezávislá iniciativa, která se zrodila již v noci z 18. na 19. listopadu ve městě Šaľa.⁸⁷ Město Šaľa tak vstoupilo do česko-slovenské historie jako první místo na území tehdejšího Československa, kde vznikla protirežimní organizace v reakci na pražské události 17. listopadu. Zásadní vliv měly na tuto skutečnost i radikální změny probíhající v sousedním Maďarsku:

„Šaľa sa do dejín revolúcie zapísala aj vznikom Maďarskej nezávislej iniciatívy (MNI). Viaže sa k dátumu 18. novembra 1989. Po ukončení oslavy Lajosa Tótha v hoteli Centrál sa účastníci rozdelili. Jedna časť odišla domov, druhá časť sa premiestnila diskutovať do hotelových izieb. Ostatní sa zišli v byte Karola Tótha, kde reagovali na správu o zásahu na Národnej triede vyhlásením a vznikom Maďarskej nezávislej iniciatívy. Základnou hodnotou iniciatívy bola sloboda individua, tolerancia a solidarita. MNI vznikla o deň skôr ako VPN.“⁸⁸

První velké manifestace po celém tehdejším Československu a vytváření sítě opozičních organizací byly jasným důkazem, že se revoluci podařilo dostat i mimo Prahu a Bratislavu. K jejímu vítězství ale chyběla řada dalších kroků. Tím zdaleka nejdůležitějším bylo přesvědčit o správnosti revolučních cílů nejširší skupiny společnosti a demonstrovat tuto celonárodní jednotu mohutnou akcí, která by ukázala, že komunistický režim ztratil důvěru drtivé většiny společnosti – onoho tolik vzývaného „lidu“. Tímto aktem revoluční jednoty a zároveň ukázkou síly revoluce se měly stát generální stávky. A tou skupinou, o které se hrálo především, byli dělníci. Pro úspěch revoluce bylo stejně důležité její rozšíření mimo hlavní centra stejně jako to, aby se k ní připojilo právě dělnictvo – největší a v dané chvíli rozhodující část společnosti. Tím spíše, že v čele protestů stáli z velké části příslušníci inteligence. Revoluce – měla-li uspět – se ale musela stát skutečně masovou a všelidovou záležitostí.

Ani cesta ke generální stávce ale nebyla přímočará a její konání předem jasné. Na příkladu Strakonic, ale i řady dalších měst lze demonstrovat, jak se režim bránil. Zakazoval studentům návštěvy podniků, aby nemohli přesvědčovat právě dělníky. Státní bezpečnost sledovala jak konání mítinků, tak i jejich organizátory; někdy došlo i k odposlechu jejich telefonů.⁸⁹ Stranické orgány měly k dispo-

87 KRAPFL. *Revoluce s lidskou tváří*, s. 151. O Maďarské nezávislé iniciativě i postojích maďarské menšiny na Slovensku během listopadu a prosince 1989 viz studie KOPASZ. Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie. In *Pamät' a dejiny*, 2014, roč. X, č. 3, zjm. s. 11-21.

88 DEMÍN. *Nežná revolúcia v Šali*. Šaľa 2019.

89 VALEŠ. *Listopad ,89 v Klatovech, aneb, Klatovy v přelomových letech 1989–1990*, s. 50; VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách I.*, s. 67.

zici jak bezpečnostní a vojenský aparát, tak i regionální masmédiá, která plně využívala ke „kontrarevoluční činnosti“. Zásadní úlohu sehrával i zmiňovaný strach, kterého se běžní občané po více než 40 letech zbavovali jen velmi pomalu. Negativní roli měly i špatné zkušenosti z roku 1968 a násilné likvidace pražského jara. Na druhé straně stála vitalita opozičních sil a jednotlivých osobností v regionech, které přes osobní nepohodlí, vyčerpanost a hrozbu zatčení nepovolily a chtěly věci dotáhnout až do vítězného konce. Důležitá také byla podpora ze strany pražských, bratislavských atp. vysokoškolských studentů a divadelníků a stále ostřejší prohlášení VPN a OF, která mobilizovala společnost. A v neposlední řadě i úspěchy opozice – od rezignace vedení ÚV KSČ v čele s Milošem Jakešem, obrovské manifestace v Praze (a Bratislavě), které nově přenášela i Československá televize (připomeňme zejména téměř půl milionu lidí na Letenské pláni 25. listopadu 1989) až po vyjednávání mezi opozicí a československou, resp. slovenskou vládou. Jejich výsledkem mimo jiné byl oficiální slib předsedy federální vlády Ladislava Adamce, že armáda ani bezpečnost proti demonstrantům nezakročí.⁹⁰ Díky těmto slibným signálům i díky efektu sněhové koule, kdy se na protirežimní činnost i v regionech nabalovalo stále více a více lidí, počet občanů na českých a slovenských náměstích utěšeně narůstal.

A tak 27. listopadu 1989 začal den, který měl definitivně rozhodnout. Den generální stávky, která proběhla od 12 do 14 hodiny. Máme-li charakterizovat dva pocity jejích organizátorů, pak jsou to nejistota a euforie. Euforie proto, že opozice i představitelé komunistického režimu si byly dobře vědomy faktického i symbolického významu stávky a faktu, že když se podaří, revoluce definitivně zvítězila; cesta zpět není možná. Z téhož důvodu ale pramenila také nejistota: Podaří se to? „Klapne to“? Zúčastní se lidé nebo zůstaneme na náměstí sami? Výstižně vyjádřil své tehdejší pocity jeden z organizátorů stávky ve Strakonících Jan Rampich:

„Přijdou vůbec lidi? Pustí je z fabrik? Toho 27. listopadu jsme byli uprostřed náměstí. A najednou ve dvanáct hodin stálo na náměstí 50 lidí. A to jsem měl těžkej strach kolem žaludku, že těch 50 lidí – to 2 policajti rozeženou. A najednou dole z města přišla Zbrojovka – tisíce a tisíce lidí a Fezko a napochodovali, jak byli zvyklý z těch 1. májů, na náměstí. Na náměstí nebylo k hnutí. A to byl ten nejsilnější zážitek z celé revoluce.“⁹¹

90 VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách I.*, s. 75.

91 Archiv autora. Rozhovor s Janem Rampichem vedl Lukáš Valeš, Strakonice 20. 9. 2015. Jan Rampich vystudoval architekturu na pražské ČVUT. Po krátkém působení v pražském podniku ČKD se stal městským architektem v rodných Strakonících, kde ho zastihla sametová revoluce. Byl organizátorem protirežimních mítinků a spoluzakladatelem místního Občanského fóra. Po roce 1989 i dnes se opět věnuje architektuře, o které často publikuje.

A jeho kolega Vondrys, který vedl stávkový výbor v největším podniku ve městě – ČZM, popsal, jak nejednoduchá byla cesta právě pro lidi z průmyslových závodů na revoluční náměstí:

„Tak jsme po ČZ rozšířili letáky, že stávka bude a že vyrazíme na náměstí. Sraz byl u vrátnice asi v půl 12. A my – stávkový výbor – jsme u té vrátnice stáli. Byl nás tam hlouček 10 – 12 lidí, a teď jsme viděli, jak chodili lidi z fabriky. Vždycky jeden prošel a další prošel a prošli tři. A teď viděli, že je nás tam tak málo, tak se nikdo nezastavil a všichni jenom procházeli. A to bylo dost depresivní. Nicméně nakonec se tam přeci jen ty lidi začali shlukovat, jenže pak nás zase vrátný nechtěl pustit – byly zavřené brány. My jsme tenkrát šli se Zdeňkem Vápeníkem za ředitelem a říkali jsme: ‚Podívejte se z voken, a jestli nás nepustíte ven, tak my ty lidi přivedeme sem.‘ A on pak zavolal na vrátnici a oni ty lidi pustili. A ty vyrazili na náměstí.“⁹²

Stejný obrázek zažívali stoupenci opozice po celé zemi – od plzeňské Škodovky, kladenské Poldi, po pražské ČKD, šachty a hutě na Ostravsku, až po Východoslovenské železárny v Košicích. Zásadní význam pro úspěch revoluce mělo právě „dostat lidi z fabrik na náměstí“, a to navzdory nejen stranickým a bezpečnostním orgánům, ale i příslušníkům nomenklatury, kteří stáli v čele továren. Situace byla o to složitější, když tyto závody byly páteří místní ekonomiky – často klíčovým závodem, kde bylo také zaměstnáno nejvíce obyvatel města. To byl případ právě zmiňovaných měst – v Košicích Východoslovenské železárny zaměstnávaly 24-tisíc lidí,⁹³ plzeňská Škodovka 30-tisíc⁹⁴ apod. Ještě složitější situace byla ve středních a menších městech, která se svou největší fabrikou doslova stála a padala – Tatra v Kopřivnici, ČZM ve Strakoncích, Duslo Šal'a apod.

Nicméně euforie zvítězila⁹⁵ a skutečnost předčila veškerá očekávání – česká a slovenská náměstí byla v den stávky plná a ke stávce se připojila drtivá většina

92 Archiv autora. Rozhovor s Pavlem Vondrysem vedl Lukáš Valeš, Strakonice 11. 5. 2015. Informace o manifestaci zaměstnanců strakonické Zbrojovky viz též Čas, který je školou demokracie. In *Naše noviny*, 1989, roč. 44, č. 48, 7. 12., s. 1.

93 MULLINS. *Forgotten Velvet: Understanding Eastern Slovakia's 1989*, s. 61.

94 VALEŠ; ed. *Rok 1989 v Plzni a západních Čechách*. Dobrá Voda 2003, s. 14.

95 Jeden z aktérů generální stávky v Banské Bystrici a pozdější zástupce primátora města Milan Lichý ke zmiňovaným pocitům euforie říká: „Okrem narodenia druhej dcéry bol pre mňa v roku 1989 najkrajšou chvíľou generálny štrajk 27. 11. 1989 na Milana. Naplnený, nadšene burácajúci bystrický ring – Námestie SNP a neuveriteľne krásna pomikuláška živá reťaz ku dňu ľudských práv, keď sme spoločne podanými rukami spojili Bystricu so Zvolenom. Kiežby taká reťaz podaných rúk bola naďalej v našich rodinách, v meste, v spoločnosti. November '89 má zostať v pamäti. Angažovanosť, účasť na veciach verejných je kľúčom od slobody.“ Mesto si pripomína November '89 výstavou fotografií na náměstí. [online].

ekonomiky. O tom svědčí i denní situační zprávy StB – například ta ze Středoslovenského kraje:

„Generálny štrajk prebehol vo všetkých okresných mestách a priemyselných strediskách Stredoslovenského kraja. Zúčastnili sa ho osoby zo všetkých spoločenských vrstiev, z prevažnej väčšiny organizácií a inštitúcií. Najväčšie zhromaždenia štrajkujúcich na verejných priestranstvách boli v Banskej Bystrici (15 000) a Žiline (cca 20 000 účastníkov).“⁹⁶

Symbolom odporu a naděje na banskobystričském náměstí SPN se v den generální stávky stal nápis: „*Jednota ľudu zvíťazila, vitaj sloboda!*“ Komunistický režim si uvědomil svou prohru, cesta k radikální společenské změně byla otevřena.

Závěr

„V každom meste a v každej obci žili ľudia, ktorí v novembri 1989 vedeli, čo treba robiť. A urobili to. Nebáli sa ísť so zástavou revolúcie na námestia. Bez nich by sa komunizmus tak zdanlivo ľahko nezrútil.“⁹⁷

Jestliže bychom chtěli identifikovat dva klíčové důvody, proč se zajímat o průběh listopadové revoluce také na místní a regionální úrovni, byl by to jednak celkový průběh sametové/něžné revoluce ve své komplexnosti. Jakkoliv byly události v Praze a Bratislavě důležité a ovlivňovaly vývoj v celé zemi, bez poznání mimopražského a mimobratislavského vývoje nebude naše poznání listopadu 1989 úplné a dostatečné. Opět zopakujme klíčovou podmínku úspěchu revoluce – rozšířit ji z obou republikových center i „na venkov“. Jen při splnění této podmínky mohla být revoluce skutečně celostátně úspěšná. Kdyby se podařilo komunistickému režimu omezit revoluční nálady jen na obě hlavní města, vývoj by vypadal výrazně jinak. Režim by se mohl opřít právě o ostatní kraje Československa, jeho vyjednávací pozice by byla výrazně silnější, a i když by došlo k určitým změnám, rozhodně by ani zdaleka nebyly tak rychlé a tak „revoluční“. Československo by se vydalo spíše cestou několika měsíčních rozhovorů a postupných ústupků.

Druhý, neméně důležitý důvod, představoval specifický vývoj v jednotlivých českých a slovenských městech a okresech.⁹⁸ Ačkoliv existují shodné rysy v průběhu revoluce v jednotlivých městech, které jsme také popsali v této studii, každé město si prožilo „vlastní revoluci“, která byla determinována řadou

96 Denná situační správa ŠtB Banská Bystrica z 27. 11. 1989, č. 3. [online].

97 TATÁR, ed. *Verejnosť pro násilium II. – November 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava 2009, Úvod.

98 Viz např. VALEŠ; PETRÁŠ et al. *Sametová revoluce v českých obcích, městech a regionech aneb 25 let poté*. České Budějovice 2014.

místních okolností a specifik. Od velikosti daného sídla, zvláštního sociálně ekonomického vývoje, historicko-politického a kulturního vývoje, vzdělanosti a ekonomické struktury daného města, kontinuity či diskontinuity jeho osídlení, místního patriotismu a míry vztahu občanů k místu svého bydliště až po kvalitu místních politických elit a zejména místních demokratických, prorežimních nebo naopak protirežimních tradic. Do politického života československých měst se zdaleka nepromítala jen revoluční doba listopadu 1989, vlivy celostátní politiky, činnosti opozice či režimu na místní a celostátní úrovni apod. Ale neméně i dlouhodobé vzorce chování a jednání, již zmiňovaná kultura maloměsta, tak vlastní velké většině českých a slovenských měst, místní osobní a sociální vazby, tradice apod. To vše vytvářelo zvláštní a skutečně místně specifickou atmosféru a s ní spojený specifický průběh revoluce v každém sídle. Bez nadsázky tak můžeme hovořit o stovkách listopadových revolucí, které se výrazně lišily město od města.⁹⁹

*Velmi výstižně o tom píše James Krapfl ve své práci *Revoluce s lidskou tváří*: „Pokud již chceme použít tropu ‚jinakosti‘, pak zevrubné prozkoumání pramenů odhalí, že revoluce v Brně byla jiná než revoluce v Praze, která se zase lišila od revoluce v Klatovech, jež byla samozřejmě jiná než revoluce v Královském Chlmcí, a záhy budeme nuceni připustit, že šlo o tisíce ‚jiných‘ revolucí. Československo v roce 1989 sestávalo zároveň z jednoho i dvou národů, z jednoho i mnoha společenství a důkladné zkoumání politiky a kultury revoluce musí tuto občas napjatou, často složitou, avšak vždy paralelně existující jednotu i mnohočetnost zohledňovat.“¹⁰⁰*

O autorovi / About the author

doc. PhDr. Lukáš Valeš, Ph.D.

Katedra veřejné správy FPR ZČU v Plzni

sady Pětatřicátníků 14, 301 00 Plzeň

Česká republika

e-mail: valesl@centrum.cz

<https://orcid.org/0009-0006-3691-5642>

99 Tato různorodost platí nejen pro jednotlivá města, okresy či kraje, ale i pro různé sociální skupiny a osoby, které rovněž prožívaly své jedinečné a originální sametové/ něžné revoluce. Blíže k tomu VANĚK; MÜCKE. *Velvet revolutions*. New York 2016.

100 KRAPFL. *Revoluce s lidskou tváří*, s. 21.

Zoznam použitých prameňov a literatúry/List of references and literature

Primárne zdroje/Primary Sources

Archívy a archívne pramene / Archives and Archives sources

- Archív autora. Rozhovor s Karlem Jungwirthem vedl Lukáš Valeš, Klatovy 3. 2. 2002.
Archív autora. Michal Kučera. Rozhovor s manželmi Kučerovými vedl Lukáš Valeš, Klatovy 19. 5. 2003
Archív autora. Jana Kučerová. Rozhovor s manželmi Kučerovými vedl Lukáš Valeš, Klatovy 19. 5. 2003.
Archív autora. Rozhovor s Miloslavem Novým vedl Lukáš Valeš, Klatovy 3. 2. 2002.
Archív autora. Rozhovor s Janem Rampichem vedl Lukáš Valeš, Strakonice 20. 9. 2015.
Archív autora. Rozhovor s JUDr. Jiřím Štanclem vedl Lukáš Valeš, Klatovy 7. 1.2002.
Archív autora. Rozhovor s Ing. Pavlem Vondrysem vedl Lukáš Valeš, Strakonice 11. 5. 2015.
Archív autora. Rozhovor s Ing. Janem Vránou vedl Lukáš Valeš, Klatovy 11. 12. 2001.
Archív Jiřího Petráše. Rozhovor s RNDr. Mojmírem Prokopem vedl Jiří Petráš, České Budějovice 20. 10. 2014.

Edície prameňov a publikované pramene / Source editions and Published editions

- Belej, Milan et al. *November '89 v dokumentoch Štátneho archívu v Nitre*. Nitra: Štátny archív v Nitre, 2019.
DUŠEK, Radim, ed. *Rok 1989 v dokumentech Komunistické strany Československa, okresního výboru Ústí nad Orlicí*. Ústí nad Orlicí: OFTIS, 2015.
PETRÁŠ, Jiří. *Výběrová edice pramenů k roku 1989 ze sbírek Jihočeského muzea v Českých Budějovicích*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2018.
VANĚK, Miroslav; URBÁŠEK, Pavel, ed. *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. 1. díl: Disent v období tzv. normalizace*. Praha: Prostor, 2005.

Memoáre / Memoirs

- MacDonagh-Pajerová, Monika. *Vezměte s sebou květinu!: Deníky a vzpomínky z let 1980–1990*. Praha: Prostor, 2014.

Dobová tlač/ Press

- Naše noviny*, 1989, roč. 44, č. 48, s. 1, [7. 12. 1989].

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

- ANTON, Miroslav; PETROVÁ, Jana a TOMÁNKOVÁ, Iva. *Listopad 1989 v Plzni, aneb Na podzim padá listí a komunisti*. Plzeň: Západočeské muzeum, 2019.
BALUN, Peter; STREŠŇÁK, Gábor, ed. *November očami ŠtB a ulice*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009.

- BARTONÍČEK, Pavel, ed. *Listopad 1989 ve vzpomínkách slánských pamětníků: sborník příspěvků*. Slaný: Vlastivědné muzeum ve Slaném, 2009.
- BLAHA, Milan. *10 dní, ktoré otriasli Slovenskom: nežná revolúcia v Atómovej elektrárni Jaslovské Bohunice*. Skalica: MM, 2009.
- BOŠTÍK, Martin. *Sametová revolúcia v Litomyšli: príspevok k politickým dejinám okresu Svitavy v letech 1989–1991*. Litomyšl: RML, 2009.
- CIVÁŇOVÁ, Slavka; KÁROVÁ, Darina; BAKOŠ, Pavol; ČERNÝ, Jaroslav et al. *Nežná.nr.* Nitra: DAB, 2020.
- ČERMÁK, Miloslav, ed. *Olomouc v roce 1989*. Olomouc: Memoria, 2019.
- ČERMÁKOVÁ, Barbora, ed. *Občanská odvaha vstupuje do politiky: 1989/90 : Občanské fórum v Chebu, Nové fórum v Plavně*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009.
- DEMÍN, Miroslav. *Nežná revolúcia v Šali. Faktá a svedectvá*. Šaľa: Mesto Šaľa, 2019.
- ĎURIAN, Miloš. *Geografické aspekty vymierajúcich obcí na Slovensku*. Bakalárska práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Prírodovedecká fakulta Katedra humánnej geografie a demografie, 2011.
- LINZ, J. Juan. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, Col: Lynne Rienner Publishers, 2000.
- HORSKÝ, Marián, ed. *November ,89 v regiónoch Slovenska a dnešok (november 1989 – november 1999)*. Trnava: Trnavská univerzita, 2000.
- HRABKO, Juraj, ed. *Verejnosc' proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava: Stála konferencia Občianskeho inštitútu, 2005.
- JASEK, Peter; PODOLEC, Ondrej; KATREBOVÁ BLEHOVÁ, Beáta et al. *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2019.
- JÍLKOVÁ, Marie, ed. *Nejisté dny sametové revolúcie: stávkové deníky pardubických vysokoškoláků 17. 11. 1989 – 5. 1. 1990*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019.
- JIRÁSEK, Zdeněk; ŠŮLA, Jaroslav. *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1.* Praha: Svítání, 1992.
- KATREBOVÁ BLEHOVÁ, Beáta, ed. *Annus Mirabilis 1989 and Slovakia: from a totalitarian regime to democracy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2021.
- MAĎAROVÁ, Zuzana. *Ako odvrátať novembri 1989: rodové aspekty pamäti*. Bratislava: Aspekt, 2019.
- MAREK, Pavel. *Prostějovská „sametová revolúcia“: príspevok k počátkům demokratizace české společnosti v letech 1989–1990*. Prostějov: Muzeum Prostějovska, 2009.
- MOLITORIS, Július. *Demokratický prevrat v roku 1989 v Klenovci*. Bratislava: Július Molitoris, 2014.
- MUSILOVÁ, Dana. *Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky: studie a dokumenty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994.
- Kol. *Dějiny města Plzně 3*. Plzeň: Město Plzeň, 2018.
- LEIKERT, Jozef. *Černý pátek sedmnáctého listopadu*. Praha: Univerzita Karlova, 2001.
- LEIKERT, Jozef. *Rozčesnutý čas Marka Frauwirtha*. Bratislava: Nakladateľ Luna, 2017.
- KRAPFL, James. *Revoluce s lidskou tváří*. Praha: Rybka Publishers, 2016
- NEDVĚD, Jan. *1989 – cesta ke svobodě: revoluční listopad v Karlových Varech*. Karlovy Vary: KMKK, 2009.
- Nežná revolúcia Komárno 1989*. Nitra: Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Komárno, 2019.
- OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989. Príspevok k dejinám „normalizace“*. Praha: Maxdorf, 1994.
- PALÁN, Aleš, ed. *Ten den. 17. listopad 1989*. Praha: Kalich, 2019.
- PASÁK, Tomáš. *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*. Praha: Univerzita Karlova, 1997.

- PECNÍK, Marcel a NOVANSKÝ, Tomáš. *Peňažná reforma v Československu v roku 1953. Príbeh ľudí a peňazí*. Banská Bystrica: Agentúra MP, 2013.
- PETRÁŠ, Jiří; SVOBODA, Libor et al. *Osm let po válce*. České Budějovice: Ústav pro studium totalitních režimů a Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2014.
- PILÍK, Sláva. *Sametový příběh rakovnické revoluce*. Nové Strašecí: Gelton, 2009.
- PORTL, Pavel. *Sametová revoluce v Uherském Hradišti*. Uherské Hradiště: město Uherské Hradiště, 2019.
- RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*. Praha: Oeconomica, 2010.
- RITCHIE, A. Donald, ed. *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- RYCHLÍK, Jan. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, 2020.
- ŘEHÁČEK, Jan. *Sametová revoluce v Pardubicích*. Pardubice: Klub přátel Pardubicka, 2009.
- Štátny archív v Nitre 2019. Výročná správa*. Nitra: Štátny archív v Nitre, 2019.
- SUK, Jiří et al. *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990*. Praha: USD AV ČR, 1999.
- SUK, Jiří. *Labyrintem revoluce*. Praha: Prostor, 2003.
- TATÁR, Peter, ed. *Verejnosť' pro násiliu II. – November 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava: Stála konferencia Občianskeho inštitútu, 2009.
- ÚRADNÍČEK, Martin et al. *Klíčové námestie: November '89 V Banskej Bystrici*. Banská Bystrica: Mesto Banská Bystrica; Banskobystrický samosprávny kraj, 2019.
- VAJDOVÁ, Zdeňka; ČERMÁK, Daniel a ILLNER, Michal. *Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006.
- VALEŠ, Lukáš, ed. *Rok 1989 v Plzni a západních Čechách*. Dobrá Voda: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2003.
- VALEŠ, Lukáš. *Listopad '89 v Klatovech*. Klatovy: AgAkcent, 2005.
- VALEŠ, Lukáš; PETRÁŠ, Jiří et al. *Sametová revoluce v českých obcích, městech a regionech aneb 25 let poté*. České Budějovice: VŠERS, 2014.
- VALEŠ, Lukáš; PETRÁŠ, Jiří et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách I*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2017.
- VALEŠ, Lukáš; PETRÁŠ, Jiří et al. *Sametová revoluce v jižních Čechách II*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2018.
- VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha: Maxdorf, 1996.
- VANĚK, Miroslav, ed. *Obyčejní lidé? Pohled do života mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence. Sv. 1. Studie*. Praha: Academia, 2009.
- VANĚK, Miroslav. *Byl to jenom Rock'n'roll?: hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha: Academia, 2010.
- VANĚK, Miroslav a MŮCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha: Karolinum, 2015.
- VANĚK, Miroslav a MŮCKE, Pavel. *Velvet revolutions*. New York: Oxford University Press, 2016.
- VANĚK, Miroslav. *Sto studentských evolucí: vysokoškolští studenti roku 1989: životopisná vyprávění v časosběrné perspektivě*. Praha: Academia, 2019.
- ZERBST, Jan. *Znojmo zahalené do sametového hávu*. Znojmo: Jan Zerbst, 2019.
- ŽATKULIAK, Jozef et al. *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava: Historický ústav SAV; Prodama, 2009.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- CÍŽOVÁ, Júlia a ĎURČO, Michal. Pozitívna deviácia v Československu v 80. rokoch. Prípady bratislavského environmentálneho hnutia. In *Historický časopis*, 2022, roč. 70, č. 3, s. 461-486. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.3.4>
- DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela a RÁKOSNÍK, Jakub. The State, Voluntary Activities and National Aims in Social Care for Children and Young People in Inter-War Czechoslovakia. In *Historický časopis*, 2022, roč. 70, č. 5, s. 915-948. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.5.5>
- FIEDOR, Jiří. Bílé vrány v černém kraji. Chartisté a nezávislé iniciativy na Ostravsku. In *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*, 2007, roč. 29, č. 2, s. 40-43.
- JÁŠEK, Peter. Nežná revolúcia v Trnave. In SOKOLEVIČ, Peter, ed. *Trnava v rokoch 1939 – 1989. Zborník z vedeckej konferencie Trnava 25. – 26. apríla 2012*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012, s. 211-228.
- JÁŠEK, Peter. Marcel Strýko pod dohľadom Štátnej bezpečnosti. In *Paměť a dějiny*, 2015, roč. 9, č. 3, s. 71-81.
- JÁŠEK, Peter. Regióny. In JÁŠEK, Peter; PODOLEC, Ondrej; KATREBOVÁ BLEHOVÁ, Beáta et al. *Od totality k slobode: nežná revolúcia 1989*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2019, s. 172-187.
- HAMZA, Pavel. Padání komunistické bašty aneb Ostrava mezi 17. listopadem 1989 a 3. lednem 1990. In *Ostrava: příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*. Ostrava: Tilia, 2009, s. 99-134.
- KOPASZ, László. Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie. In *Paměť a dějiny*, 2014, roč. X, č. 3, s. 3- 21.
- KUCHARIK, Juraj. 16. november 1989. Pochod študentov v Bratislave – predohra nežnej revolúcie. In *Historická revue*, 2011, roč. 22, č. 11, s. 68-72.
- LONDÁK, Miroslav; LONDÁKOVÁ, Elena; PEŠEK, Jan; VESELÁ, Natália a ŽATKULIAK, Jozef. Od sviečkovej manifestácie v marci 1988 v Bratislave do 16. novembra 1989. In ŽATKULIAK, Jozef et al. *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava: Historický ústav SAV; Prodama, 2009, s. 25-116.
- MESÁNYOVÁ, Martina. Listopadová revoluce na Teplicku. In *Zprávy a studie regionálního muzea v Teplicích*. Teplice: Regionální muzeum v Teplicích, 2000, s. 155-171.
- MULLINS, Marty Manor. Forgotten Velvet: Understanding Eastern Slovakia's 1989. In *New Perspectives*, 2019, roč. 27, č. 3, s. 63-100. <https://doi.org/10.1177/2336825X1902700304>
- OKTAVEC, Vladimír. In HRABKO, Juraj, ed. *Verejnosť pro násilíu – November 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava: Stála konferencia Občanského inštitútu, 2005, s. 33-35.
- VANĚK, Miroslav. Listopadové události roku 1989 v Plzni. In *Dvě desetiletí před listopadem 89*. Praha: Maxdorf pro Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 93-109.
- VANĚK, Miroslav. Předehra k 17. listopadu - Ekologické demonstrace v Teplicích. In *Historické studie: K sedmdesátinám M. Otáhalu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998 s. 223-232.
- VALEŠ, Lukáš. Nebyla to jenom Praha – podíl obyvatel českých a slovenských měst a regionů na pádu komunistického režimu. In *Historický časopis*, 2018, roč. 66, č. 1, s. 133-158. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2018.66.1.6>.
- VODRÁŽKA, Mirek. Marcel Strýko. Příběh radžajógového kněze košické Komuny. In *Paměť a dějiny*, 2015, roč. 9, č. 3, s. 82-90.

Internetové zdroje / Online sources

- BEJDA, Róbert. *Prvý týždeň „zamatovej revolúcie“ v roku 1989 v Košiciach v správach denníka VEČER* [online]. [cit. 2021-06-15]. Dostupné na: <https://kosice.korzar.sme.sk/c/5108442/prvy-tyzden-zamatovej-revolucie-v-roku-1989-v-kosiciach-v-spravach-dennika-vecer.html>
- Česká republika od roku 1989 – 2016 v číslech [online]. [cit. 2021-06-15]. Dostupné na: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-w0i9dxmgghn>
- Denná situačná správa ŠtB Banská Bystrica z 27. 11. 1989, č. 3 [online]. [cit. 2021-07-25]. Dostupné na: <https://www.17november1989.sk/sk/stb-banska-bystrica/>
- Denná situačná správa ŠtB Košice z 21. 11. 1989 [online]. [cit. 2021-07-25]. Dostupné na: <https://www.17november1989.sk/sk/stb-kosice/>
- Denní situační zpráva FMV ČSSR ze dne 30. října 1989. [online]. [cit. 2020-05-10]. Dostupné na: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/svodky/dsz163-10-1989.pdf>
- GROCH, Emil. Pred siedmimi rokmi bez rozlúčky odišiel Marcel Strýko, zakladateľ Občianskeho fóra v Košiciach. [online]. [cit. 2021-06-10] Dostupne na: <https://korzar.sme.sk/c/4677524/pred-siedmimi-rokmi-bez-rozlucky-odisiel-marcel-stryko-zakladatel-obcianskeho-fora-v-kosiciach.html>
- Historický lexikon obcí ČR 1869–2005. 1. díl, s. 252–253, záznam 90. [online]. [cit. 2015-08-25]. Dostupné na: https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jspx?_afPfm=VYSTUP_OBJEKT_VYHL_DAVANI&pvo=SLDHLCU&zo=N&vyhltext=Strakonice.&nahled=N&sp=N&katalog=all&filtr=G~F_M~F_Z~F_R~F_P~_S~_null_null_&z=T&f=TABULKA&verze=-1&str=v7&u=v7_VUZEMI_43_550787 Údaj za rok 1989 je platný k 30. 9.
- HORVÁTH, Peter. Ako se v Trnave zrodila Nežná revolúcia. [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/1513>
- LICHÝ, Milan. Mesto si pripomína November ,89 výstavou fotografií na námestí. [online]. [cit. 2021-06-09] Dostupné na: <https://mybystrica.sme.sk/c/22534260/mesto-si-pripomina-november-89-vystavou-fotografii-na-namesti.html>
- NESROVNAL, Ivo. 16. novembra 1989, študentský protest v Bratislave na vlastné oči. [online]. [cit. 2021-05-16]. Dostupné na: <https://nesrovnal.blog.sme.sk/c/210060/16-november-1989-studentsky-protest-v-bratislave-na-vlastne-oci.html>
- NOSKO, Ján. In: Mesto si pripomína November ,89 výstavou fotografií na námestí. 17. nov 2020. [online]. [cit. 2021-03-20]. Dostupné na: <https://mybystrica.sme.sk/c/22534260/mesto-si-pripomina-november-89-vystavou-fotografii-na-namesti.html>
- November 1989 v Košiciach. [online]. [cit. 2021-07-15]. Dostupné na: <https://kosice.korzar.sme.sk/g/75804/november-1989-v-kosiciach?gref=https%253A%252F%252Fkosice.korzar.sme.sk%252F%252F20696176%252Fnovember-1989-priniesol-aj-do-kosic-dni-nadsenia-a-euforie.html&photo=p2902744>
- PANČUROVÁ, Anna. „Boli sme naivní“. Na pomyslenej tribúne desať rokov po nežnej s Eubou Blaškovičovou. [online]. [cit. 2020-06-18]. Dostupné na: <http://www.cassovia.sk/17november/bolisme.php3>
- SMATANA, L. Slovensko: Klikatá cesta od totality k samostatnosti. [online]. [cit. 2016-11-20]. Dostupné na internete: http://www.rozhlas.cz/17listopad/revoluce/_zprava/657065
- SUDOR, Karol. Novemeb 89 DNES. [online]. [cit. 2021-08-21]. Dostupné na: <https://www.november89.today/>
- ZAJAC, Peter. Neviem kráčať dopredu s rukami vzadu od všetkého. [online]. [cit. 2020-11-20]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/2151424/neviem-kracat-dopredu-s-rukami-vzadu-od-vsetkeho/>